

UDK: 37+355.01 (497.6) “ 1992/1995 ”
DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2024.53.373
Prilmljen: 4.9.2024
Prihvaćen: 17.10.2024
Izvorni naučni rad

Melisa Forić Plasto

Univerzitet u Sarajevu - Filozofski fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
melisa.foric@ff.unsa.ba

Prilog istraživanju ratne škole u Bosni i Hercegovini 1992-1995.

Sažetak: U radu se predstavlja slika preobrazbe školskog sistema tokom rata u Bosni i Hercegovini 1992–1995. godine na osnovu dostupnih izvora i literature, te ličnih iskustava nastavnog kadra obrađenih kroz metod usmene historije. Tokom rata, obrazovni sistem Bosne i Hercegovine doživio je transformaciju od jedinstvenog i centraliziranog, u formu decentraliziranih sistema koji počivaju na etnonacionalnom principu i koji promoviraju podjele. Proces kreiranja obrazovnih sistema koji su, u osnovi, jednonacionalnog karaktera i u kojima se kroz nove zakonske propise vrijednosti partikuliraju na jednu dominantnu naciju tokom ratnih godina, kreirao je osnovu politika obrazovanja koje će biti aktuelne i u postratnom bosansko-hercegovačkom društvu. U uvjetima rata i potpune destrukcije školstvo je organizirano kao način preživljavanja, doprinosa socijalizaciji djece, a nosilac tih procesa bio je nastavni kadar. Zahvaljujući njihovim iskustvima, moguće je upoznati i ljudsku dimenziju školstva koja se svakodnevno dešavala u lokalnim sredinama, školskim zgradama ili improviziranim objektima na što je dat fokus u dijelu rada.

Ključne riječi: obrazovanje, rat u Bosni i Hercegovini 1992–1995, ratna škola, nastavni kadar, nastavni program, udžbenici, usmena historija.

Abstract: The paper presents a picture of the transformation of the school system during the war in Bosnia and Herzegovina from 1992 to 1995 on the basis of available sources and literature, as well as personal experiences of the teaching staff processed through the method of oral history. During the war, the education system of Bosnia and Herzegovina underwent a transformation from a unified and centralized system to a form of decentralized systems based on the ethno-national principles promoting divisions. The process of creating educational systems that are fundamentally uninational in character and in which, through new legal regulations, values are particularized to one dominant nation, during the war years created the basis of education policies that will remain in the post-war Bosnian society as well. In the conditions of war and complete destruction, schooling was organized as a way of survival and contributing to the socialization of children, and the bearers of these processes were teachers. Thanks to their experiences, it is possible to get to know the human dimension of schooling, the one that happened every day in local environments, school buildings or improvised facilities, which is the focus of this paper.

Key words: Education, 1992 – 1995 War in Bosnia and Herzegovina, war school, teachers, education programme, textbooks, oral history

Uvod, cilj istraživanja i metodološke postavke

Pod pojmom školstvo podrazumijeva se skup odgojno-obrazovnih institucija jedne zemlje.¹ Obrazovanje s druge strane predstavlja “organizirani pedagoški proces stjecanja znanja i razvijanja spoznaje i sposobnosti, oblikovanje naučnog pogleda na svijet, povezivanja znanja s praktičnom profesionalnom i bilo kojom drugom djelatnošću.”² “Ono se nalazi duboko u sferi politike, jer ga organizira i kontrolira vlada, te s tim u vezi političke elite na pozicijama moći definiraju ciljeve, kreira-

¹ *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristupljeno 30.8.2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/skolstvo>>.

² Nikola Potkonjak, Petar Šimleša (ur.), *Pedagoška enciklopedija 2*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1989, 126.

ju zakone, programe i udžbenike.”³ Kroz sistem obrazovnih institucija provode se politike obrazovanja čiji je cilj da diseminiraju društveno poželjno znanje te da, na temelju njega, socijaliziraju buduće članove društva i podanike idejno-političkog sistema. Obrazovanje predstavlja jedan od najbitnijih faktora formiranja budućeg punopravnog člana društveno-političke zajednice i tom smislu jedan je od nosilaca kontinuiteta i međugeneracijske razmjene temeljnih principa i vrijednosti društva. Prema riječima Adile Pašalić Kreso “znanje koje čovjek stiče obrazovanjem čini mu obrazinu, lik, ličnost, samosvojnu osobnost koja je u stanju da razmišlja vlastitom glavom, da zaključuje, analizira, predviđa da rješava svoje, ali i druge probleme”.⁴ Na ovim primjerima uloga obrazovanja definirana je kao važna za individualni razvoj pojedinca, njegove pozicije u kolektivu i društvu u cjelini. Kroz sliku školstva i obrazovanja moguće je sagledavati odraz kulturnih, političkih i ekonomskih prilika jedne zemlje.

Rat u Bosni i Hercegovini 1992–1995. godine promijenio je administrativnu strukturu države i ostavio velike posljedice na cjelokupno društvo. To najbolje oslikava izmijenjena demografska slika, uništena ekonomija i infrastruktura. Promjene nije bilo pošteđeno ni školstvo. Nekada jedinstven obrazovni sistem razdijeljen je na tri dijela. Na teritorijama pod kontrolom tri armije, odnosno tamo gdje su uspostavljene paradržavne formacije – Republika Srpska⁵ i Hrvatska zajednica

³ Michael W. Apple, *The State and the Politics of Knowledge*, New York: Routledge Falmer, 2023. 1.

⁴ Adila Pašalić Kreso, “Multietnički i multikultralni odgoj nasuprot getoizaciji”, *Naša Škola*, br. XLVI/10, Sarajevo, 1999, 5.

⁵ Deklaracija o proglašenju Srpske republike Bosne i Hercegovine., *Službeni glasnik Srpskog naroda u Bosni i Hercegovini* (kasnije Službeni glasnik Republike Srpske, dalje: SG RS) 1/92; Muamer Džananović, Jasmin Medić, Hikmet Karčić. *Nastanak Republike Srpske: od regionalizacije do strateških ciljeva: (1991-1992)* (Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta; Institut za historiju Univerziteta, 2023), 86-87; Jasmin Medić, Muamer Džananović, Hikmet Karčić, Disolucija SFRJ i sticanje suverenog i nezavisnog statusa Republike Bosne i Hercegovine, u: Dženita Sarač Rujanac, Muamer Džananović, Aida Ličina Ramić, Hadžimusić, S., Aida Abadžić Hodžić, Jasmin Medić, Hikmet Karčić, Zilha Mastalić Košuta, Sead Selimović, Karčić, H., Zijad

Herceg-Bosna,⁶ kasnije Hrvatska republika Herceg-Bosna, te na teritoriji koja je bila neokupirani, ostatak Republike Bosne i Hercegovine,⁷ uspostavljena su tri etnonacionalna obrazovna sistema – srpski, hrvatski i bosanski (bošnjački). Ono što je bila zadaća svakog od obrazovnih sistema je usmjeravanje ciljeva obrazovanja na izgradnju nacionalnog identiteta.⁸ S tim u vezi, naročiti fokus dat je na predmete tzv. nacionalne skupine koje čine maternji jezik i književnost, historija, geografija i vjeronauka, koji se u obrazovanje uvode početkom rata. Historija kao nastavni predmet svojim sadržajem o prošlosti igra važnu ulogu u oblikovanju i očuvanju nacionalnog i kulturnog identiteta.⁹ Donošenje novih zakona i uredbi kojima su se ovi novi ciljevi trebali ugraditi u svaki od obrazovnih sistema su bili u rukama nosilaca politika obrazovanja, predstavnika nacionalnih stranaka (Stranke demokratske akcije, Srpske demokratske stranke i Hrvatske demokratske zajednice). Politike obrazovanja sprovedene su najviše kroz nove nastavne programe i udžbenike, ali i kroz pravilnike i druge zakonske akte. S druge strane

Šehić i Safet Bandžović, *Historija Bosne i Hercegovine. 6, Bosna i Hercegovina u XX stoljeću (1945-1995)* (Sarajevo: Institut za historiju Univerziteta, V-VII, 2023), 165-183; Xavier Bougarel, *Bosna, anatomija rata. 2. izmijenjeno izd. ed.* (Sarajevo: University Press – Izdavanja Magistrat), 2018, 45-49.

⁶Odluka o uspostavi HZHB, 18.11.1991. Narodni list Hrvatske zajednice Herceg Bosna (u daljem tekstu Narodni list HZ HB, 1, rujan 1992; Zilha Mastalić-Košuta, "Osnivanje i djelovanje Hrvatske zajednice Herceg-Bosna (1991–1995)", *Godišnjak BZK Preporod*, 147-172; Zilha Mastalić-Košuta, "Hrvatska politika prema Bosni i Hercegovini i djelovanje Hrvatske zajednice Herceg-Bosne (1991-1995)", u: Dženita Sarač Rujanac i dr., *Historija Bosne i Hercegovine. 6, Bosna i Hercegovina u XX stoljeću (1945-1995)* (Sarajevo: Institut za historiju Univerziteta, V-VII, 2023), 184-217.

⁷J. Medić i dr. Disolucija SFRJ i sticanje suverenog i nezavisnog statusa Republike Bosne i Hercegovine, 180-183. X. Bougarel, *Bosna, anatomija rata*, 47-51.

⁸Adila Pašalić-Kreso, The war and post-war impact on the Educational system of Bosnia and Herzegovina. U: Majhanovich, S., Fox, C. i Pašalić-Kreso, A. *Living together: education and intercultural dialogue* (New York: Springer, 2009), 67-88; Midhat Kapo, *Nacionalizam i obrazovanje: studija slučaja Bosna i Hercegovina* (Sarajevo: Fond otvoreno društvo Bosna i Hercegovina, 2012).

⁹Melisa Forić Plasto, Bojana Dujković Blagojević, "Peace in history education of Bosnia and Herzegovina", in: Larisa Kasumagić Kafedžić, Sarah Clarke Habibi (eds.), *Peace Pedagogies in Bosnia and Herzegovina*. Springer, Cham. 2023, 167., https://doi.org/10.1007/978-3-031-26246-3_8, 167-168.

nastavnici su državni službenici koji navedene politike obrazovanja provode putem nastavne prakse. S tim u vezi njihova uloga je važna, ali je često nevidljiva i nedovoljno istraživana.

O ratu u Bosni i Hercegovini postoje mnogobrojni naučni radovi i knjige stranih i domaćih autora posvećenih ratnim dešavanjima. Najviše je onih koji se bave ratnim zločinima,¹⁰ vojnim¹¹ i političko-diplomatskim aspektima rata,¹² te manji broj onih posvećen socijalnoj historiji i historiji svakodnevnog života.¹³ Među posljednje navedenim najmanji je broj onih koji obrađuju školstvo tokom rata i doprinos prosvjetnih radnika. Neposredno nakon rata u stručnim časopisima *Naša škola* i *Bosanskohercegovački školski glasnik* objavljeno je nekoliko radova kojima su prenijeta iskustva ratnog školstva, najviše u Sarajevu.¹⁴ Oni se

¹⁰ Dokumentiranje i istraživanje ratnih zločina započelo je sa interesom da se isti procesuiraju pred međunarodnim i domaćim sudovima. S obzirom na taj proces prikupljena je i dostupna velika građa, naročito iz arhive Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (MKSJ, odnosno ICTY). Navodim niz autora koji su se u svojim radovima bavili ratnim zločinima (njihovi radovi nabrojani su u sklopu bibliografije): Edina Bećirević, Smail Čekić, Muamer Džananović, Jasmin Medić. Merisa Karović Babić, Zilha Košuta Mastalić, Jasmin Medić.

¹¹ Navodim samo neke od autora čiji su radovi navedeni u bibliografiji: Vahid Karavelić, Zijad Rujanac, Amir Kliko, Mesud Šadinlija.

¹² Između ostalog ističu se autori: Kasim Begić, Robert J. Donia, Muamer Džananović, Jasmin Medić, Hikmet Karčić, Sabrina Ramet, Zijad Šehić, Xavier Bougarel. Njihovi najznačajniji radovi navedeni su u bibliografiji na kraju rada.

¹³ Ajnija Omanić, "Sudjelovanje žena u ratu u Bosni i Hercegovini u razdoblju 1992.-1995." *Acta medico-historica Adriatica*, vol. 8, br. 1, 2010, 135-144; Zilka Spahić-Šiljak, "The images of women in Bosnia and Herzegovina and neighbouring countries 1992-1995", in: Faegheh Shirazi (ed.), *Muslim Women in war and crises*, (Austin: University of Texas press, 2010), 213-226; Aida Spahić, Amila Ždralović, Arijana Aganović, Bojana Đokanović, Elmaja Bavčić, Emina Žuna, Fabio Giomi, and Ivana Dračo, *Zabilježene: Žene i Javni Život Bosne i Hercegovine u 20. Vijeku*. Vol. 4. (Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar; Fondacija CURE, 2014); Jasminko Halilović, *Djetinjstvo u ratu: Sarajevo 1992-1995*. (Sarajevo: Udruženje Urban, 2012); Suada Kapić, *Umijeće opstanka: Izgradnja otpornosti u ekstremnim uslovima života u gradu na temelju iskustva u opsadi Sarajeva 1992-1996*. Sarajevo, 2016.

¹⁴ Neki od relevantnih radova: Abdulah Jabučar, "Učenici u ratu i izbjeglištvu". *Naša škola*, 44(2): 1997, 93-100; Abdulah Jabučar, "Školski sistem u Bosni i Hercegovini: osvrt na stanje prije rata, u toku rata i sada". *Naša škola*, 46(6), 1998, 21-24; Hajrija-Šahza Jahić, "Ratne škole u Sarajevu", *Naša škola*, 44 (2), 1997, 101-107; Abdulah Jabučar, "Organiza-

većinom svode na nabranje važnih događaja, i uglavnom su usmjereni na rezultate djelovanja ministarstava i pedagoških zavoda. O nastavnicima i njihovoj ulozi oni ne govore mnogo. Istraživanjem školstva tokom rata bavio se David. M. Berman koji je zahvaljući arhivi jedne sarajevske škole i korištenjem štampe i uz pomoć nekih intervjuja priredio knjigu *Heroji Treće gimnazije*¹⁵ kao i knjige *The War Schools of Dobrinja: Reading, Writing, and Resistance During the Siege of Sarajevo*.¹⁶

Ratni period našao je svoje mjesto u monografijama škola, ali do sada nije bilo ozbiljne studije koja bi se bavila svim aspektima ratnog školstva.¹⁷

Zakoni, uredbe i odluke nadležnih ministarstava obrazovanja i pedagoških zavoda omogućavaju sagledavanje zakonskog okvira kojim se odgojno-obrazovni proces usmjerava. Ljetopisi škola mogu ponuditi informacije o izvanrednim situacijama, tragičnim smrtima učenika i nastavnika, prekidima nastave, kao i početku i kraju školske godine. To su, ipak, šturi podaci koji sadržajno ne nude mnogo podataka za kreiranje kompletne slike o obrazovanju. Najviše su ih koristili autori monografija škola povodom obilježavanja obljetnica. Na stranicama dnevne štampe prilozi o školstvu su dosta rijetki, odnose se uglavnom na obavijesti o početku i kraju školske godine, te prekidima i nastavcima nastavnog

cija škola u ratu”, *Bosanskohercegovački prosvjetni glasnik* br. 1, Sarajevo 1994, 4-5; Srebren Dizdar, “Nova organizacija ministarstva u vezi sa sistemom obrazovanja”, *Bosanskohercegovački prosvjetni glasnik*, br. 1, Sarajevo 1994, 6-7; Smail Vesnić, “Ratni nastavni centar Dobrinja”, *Bosanskohercegovački prosvjetni glasnik*, br. 1, Sarajevo 1994, 17-20; *Bosanskohercegovački prosvjetni glasnik* br. 2/1995 i 3/1996, 4/1997.

¹⁵ David M. Berman, *Heroji Treće gimnazije. Ratna škola u Sarajevu 1992-1995*. (Sarajevo: Institut za istoriju, 2004).

¹⁶ David M. Berman, *The War Schools of Dobrinja: Reading, Writing, and Resistance During the Siege of Sarajevo*, Cado Gap Press, 2007.

¹⁷ Navodim samo neke od monografija koje su mi bile dostupne: *Prva gimnazija, 120 godina prve gimnazije u Sarajevu: 1879-1999*. (Sarajevo: Prva gimnazija u Sarajevu 1999); *Prva gimnazija. 140 godina Prve gimnazije u Sarajevu: 1879-2019*. (Sarajevo: Prva gimnazija, 2019); *Druga gimnazija, Gimnazija, ljudi: 100 godina Druge gimnazije Sarajevu: 1905-2005*. (Sarajevo: Druga gimnazija Sarajevo 2005); Mira Stanišev, *60. godina Medicinske škole Doboje*: (1962-2022) (Doboje: SPKD Prosvjeta, 2023), 61.

procesa usljed granatiranja i ratnih dejstava. U listu *Oslobođenje* uglavnom za područje Sarajeva, u *Glasi Srpske* za područje Banja Luke.

Izvještaji međunarodnih organizacija UNICEF i UNESCO vrijedan su materijal sačinjen uglavnom na osnovu intervjuja i podataka dobijenih od predstavnika ministarstava, pedagoških zavoda i direktora škola.¹⁸

U svemu navedenom, nastavnice i nastavnici kao oni koji izvode odgojno-obrazovni proces su gotovo nevidljivi. Njihov doprinos u tom djelovanju je neprepoznat i nije mu posvećena dovoljna pažnja. Zato se ovim radom željelo ukazati na ulogu nastavnica u vrijeme rata. Cilj istraživanja bio je prikupiti i ispitati njihova neposredna iskustva u nastavi tokom rata te sagledati na koji način doprinose sagledavanju ratnog školstva. Istraživanjem se željelo saznati kakvi su bili uvjeti u kojima se realizirao nastavni proces te na koji način su nove politike obrazovanja implementirane u nastavnu praksu. Kakva je bila uloga nastavnica u cijelom tom procesu te da li se transformacija jedinstvenog obrazovnog sistema u tri različita dogodila naglo ili je taj proces teкао nešto duže. Prikupljanje podataka izvršeno je intervjuima s nastavnicima od marta do jula 2024. godine. Intervjui su provedeni sa 6 nastavnica i jednim nastavnikom iz Sarajeva, Širokog Brijega, Mrkonjić Grada, Doboja i Zenice, koji/e su bile angažirane u nastavi tokom rata. Među intervjuiranim dominiraju nastavnice s obzirom na to da je proglašenjem ratnog stanja na svim prostorima Bosne i Hercegovine izvršena mobilizacija muškog stanovništva, među kojima i nastavnika, a ženski kadar bio je obuhvaćen radnom obavezom, pa je shodno tome ženski kadar u ratnoj školi bio i dominantan. U pripremi intervjuja ispitanici su kontaktirani s upitom za intervjuiranje i upoznavani su sa ciljevima istraživanja. Svakom od

¹⁸ *Žene i djeca u Bosni i Hercegovini*, analiza stanja, Unicef 1994; *Bosna i Hercegovina, Žene i djeca, analiza stanja*, Unicef 1997; *The Education System in BiH*, Report, OSCE Mission, february 1998; *The Educational system in BiH*, OSCE report 1998; *Izvještaj o humanom razvoju Bosne i Hercegovine*, UNDP BiH, 1998; Seth Spaulding, *An Assessment of Educational Renewal and Reform in Bosnia and Herzegovina*, Report, United States Intelligence Service, Sarajevo 1998.

ispitanika dostavljena je lista pitanja da bi se unaprijed upoznali s temama i tako osvježili svoja sjećanja, nakon čega je dogovaran razgovor uživo ili online putem. Tokom razgovora, često su se otvarale i druge teme za razgovor koje su donosile mnogo više detalja, pa i anegdota vezanih za školstvo u ratu. Nakon razgovora, na osnovu sačinjenih bilješki, urađen je zapis u formi kratke priče, svjedočenja koje je dostavljeno na pregled svakoj od ispitanica radi eventualnih ispravki i dopuna.

Provedeni intervjui sadržavao je deset pitanja kojima se nastojalo utvrditi godine ispitanika u vrijeme rata, mjesto stanovanja i rada. Niz pitanja odnosio se na uslove izvođenja nastave, trajanje nastave, pribor, udžbenike, organizaciju i komunikaciju s nadležnim ministarstvima i pedagoškom službom. Kroz posljednja pitanja ispitanice su dale osvrt na vlastito iskustvo rada u ratnim školama i valorizaciju tog rada u miru.

Značaj istraživanja može se prepoznati kroz sintezu neposrednih iskustava nastavnica o nastavnom procesu tokom rata zabilježenih u intervjuiima u obliku usmene historije rata čime postaju historijski izvor istraživačicama i istraživačima kojima je školstvo u području interesa.

Intervjuirane su sljedeće osobe:

1. Snježana Melunović, profesorica Historije iz Sarajeva, zaposlena u Gimnaziji Obala. Početkom rata imala je 22 godine i bila je studentica na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu.
2. Marija Naletilić, profesorica Historije iz Širokog Brijega, danas šefica Odjela za izradu zajedničke jezgre u Agenciji za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje. Početkom rata imala je 32 godine i već dvije godine radnog iskustva u nastavi.
3. Milka Đaković, učiteljica razredne nastave u penziji iz Mrkonjić Grada. Početkom rata imala je 43 godine i aktivno je radila u nastavi.
4. Mevlida Čavčić, profesorica Historije iz Sarajeva, danas zaposlena u Osnovnoj školi "Čengić Vila 1". Na početku rata imala je 27 godina i bila apsolvantica studija historije na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu.

5. Amra Duranović, sekretar Općinskog vijeća Ključ u mirovini. Početkom rata imala je 37 godina i kao izbjeglica živjela je s porodicom u Zenici. Zbog potrebe za nastavnim kadrom u područnoj školi bila je angažirana kao učiteljica.
6. Dragana Petrović, nastavnica Historije i Geografije iz Boljanića, Doboja, u mirovini. Početkom rata imala je 40 godina, te je radila u lokalnoj Osnovnoj školi "Boljanić" kod Doboja.
7. Samojko Cvijanović, profesor Historije iz Doboja u penziji. Početkom rata imao je 38 godina, te je iz Maglaja, gdje je do tada živio i radio. Preselio je u Doboju gdje je bio zaposlen u Srednjoj medicinskoj školi u Doboju.

Statistički podaci navode da je u Bosni i Hercegovini školske 1991/92. godine bilo 2.195 osnovnih škola. Nastavu za ukupno 537.256 učenika izvodilo je 23.468 nastavnika, od čega 12.818 nastavnica.¹⁹ Srednjih škola je bilo 237, a nastavu za ukupno 166.523 učenika izvodilo je 8.729 nastavnika, od čega je procentualno bilo 53% nastavnica.²⁰

Na kraju rata u školskoj 1995/96. godini na teritoriji cijele Bosne i Hercegovine postojalo je 1.555 škola, a nastavu za ukupno 378.819 učenika izvodilo je 16.907 nastavnika, od čega su 10.541 (62%) bile nastavnice.²¹ U slučaju srednjih škola, 126.640 učenika bilo je raspoređeno u 251 školu, a nastavu je izvodilo 8.327 nastavnika od čega 4.489 nastavnica (54%).²² Prema navedenom, vidi se da su upravo one iznijele i najveći teret ratnog školstva. To je razumljivo s obzirom na mobilizaciju muškog dijela stanovništva tokom rata.

¹⁹ Podaci dobijeni na osnovu Statističkih godišnjaka 1993-1998, Zavoda za statistiku FBiH i Zavoda za statistiku RS, objavljeno u: *Izveštaj o humanom razvoju Bosne i Hercegovine* (Sarajevo: UNDP BiH, 1998).

²⁰ Abdulah Jabučar, "Školski sistem u Bosni i Hercegovini: osvrt na stanje prije rata, u toku rata i sada», 21-24; U svom izvještaju Jabučar navodi podatke koji brojčano odstupaju od podataka navedenim u studiji navedenoj u fusnoti 1, iz tog razloga za podatke o broju nastavnika i učenika u srednjim školama preuzeti su podaci iz ovog izvještaja zbog očigledne greške u broju nastavnika u citiranom djelu fusnote 1.

²¹ *Izveštaj o humanom razvoju Bosne i Hercegovine*, UNDP BiH, 1998.

²² Ibid.

Usmena historija (*oral history, life history, self report, personal narrative* i dr.) definira se kao bilježenje, čuvanje i tumačenje prošlosti na bazi ličnih iskustava i svjedočenja pojedinaca. Najčešće ima oblik svjedočanstva o nekome događaju, ali može uključivati i folklor, legende, pjesme i priče koje su se godinama prenosile usmenom predajom s generacije na generaciju.²³ Usmenom historijom kao metodom historijsko istraživanje se provodi putem ispitivanja pojedinca/ke o nekom događaju, situaciji ili vremenskom razdoblju u kojemu je aktivno sudjelovao/la ili svjedočio/la te bilježenjem izrečenih sjećanja u različitim formatima (pisani, audio, video). Zabilježena svjedočanstva na taj način služe kao važan izvor za rekonstrukciju prošlosti i kao nadopuna informacija dobivenih iz drugih historijskih izvora. Primarni cilj ove metode nije utvrđivanje historijskih činjenica, već prikupljanje podataka o tome šta je određeni historijski događaj ili razdoblje značilo ljudima tog vremena, o sistemu vrijednosti, društvenim odnosima i svakodnevnici. Važnost korištenja usmene historije očituje se u njenoj ulozi i pomoći pri rekonstrukciji prošlosti kada lična svjedočenja upotpunjuju izvornu građu, te u pomoći da se shvati kako su ljudi interpretirali prošlost. Značajan je broj stranih historičara koji se u svojim istraživanjima oslanjaju na usmenu historiju, dok je kod nas korištenje ove metode još u povojima. S obzirom na to da građa ministarstava obrazovanja još uvijek nije predata u nadležne arhive i samim time nije dostupna za istraživanje, ovim se radom nastojalo demonstrirati koliko nam usmena historija može pomoći u rekonstrukciji slike o školstvu za vrijeme rata. Ovih sedam u radu prezentiranih iskustava su samo pokazni primjer i putokaz na koji način se može pristupiti istraživanju tema iz nedavne prošlosti, naročito onih iz oblasti socijalne historije gdje se iskustva aktera mogu razlikovati od zvaničnih politika obrazovanja, te kako lična sjećanja kombinirati sa zvaničnim dokumentima. Većim brojem intervjuva i ispitanika pojačavaju se i kvalitativni rezultati sprovedenih analiza. Za korištenje metode usmene historije treba imati na umu da su lična sjećanja subjektivna i

²³ Robert Stradling, *Nastava europske povijesti 20. stoljeća*, Zagreb: Srednja Europa 2003, 212.

nepouzdana zbog ograničenja pamćenja kao i sklonosti da se pamćenje prilagođava predrasudama, ali i kontekstu vremena o kojem se govori. Takva su i prezentirana sjećanja, koja su u vezi s osjetljivim temama dosta suzdržana, djeluju nedorečena i gotovo da kreiraju idealnu sliku o ulozi nastavnica. Svako svjedočenje predstavlja lično iskustvo učesnika koji će svjesno spomenuti neke događaje, a druge ispustiti kako bi svoje viđenje prošlosti objasnio na način prilagođen vlastitom životnom iskustvu, a naročito vremenu u kojem to iskustvo prezentira. Sagovornici iz ovog istraživanja o svojim iskustvima govore skoro 30 godina poslije i razumljivo je ta perspektiva uobličena. Bez obzira na to, lična svjedočenja i iznesena iskustva mogu dati doprinos kreiranju slike koju istraživanjem želimo rekonstruirati, naročito u uvjetima kada historijska građa nije dostupna.

Ratom prekinuta školska godina

Nakon što su 1990. godine usvojeni novi Zakoni o osnovnom i srednjem obrazovanju, pripremana je provedba reforme obrazovnog sistema u uslovima demokratskih promjena u društvu i političkom životu Bosne i Hercegovine.²⁴ Za osnovno školstvo reforma je prvenstveno značila uvođenje devetogodišnjeg trajanja osnovnog obrazovanja, a za srednje ukidanje sistema usmjerenog obrazovanja i uvođenje općih gimnazija, te izmjene u oblasti srednjeg strukovnog obrazovanja. Provođenje predviđenih mjera i reformi ostalo je na čekanju jer je izbijanjem agresije na Bosnu i Hercegovinu početkom aprila mjeseca 1992. godine i proglašenjem neposredne ratne opasnosti 8. aprila 1992. godine nastava u školama u Bosni i Hercegovini prekinuta.²⁵ Nastavnici kao uposlenici institucija društvenih djelatnosti, bili su obavezni izvršavati svoje obaveze u

²⁴ Zakon o osnovnom obrazovanju, *Službeni list Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine* (dalje: *Službeni list SR BiH*) br. 39/90; Zakon o srednjem obrazovanju, *Službeni list SR BiH* br. 39/90; Mjere ekonomske i razvojne politike za 1992. godinu, *Službeni list SR BiH*, br. 5/90.

²⁵ Odluka o proglašenju neposredne ratne opasnosti, *Službeni list Republike Bosne i Hercegovine* (dalje: *Službeni list RBiH*, I, br. 1/92.

skladu sa zakonom i propisima u slučaju neposredne ratne opasnosti te su bili dužni javljati se na radno mjesto bez obzira na to što nastave nije bilo.²⁶ U uvjetima kada je rat bjesnio na teritoriji Bosne i Hercegovine i kada se evidentirao velikih broj civilnih žrtava, Predsjedništvo RBiH je, na prijedlog Vlade RBiH, donijelo Uredbu sa zakonskom snagom o završetku nastave u školskoj 1991/92. godini u osnovnim, srednjim i višim školama, fakultetima i umjetničkim akademijama u Republici Bosni i Hercegovini. Prema Uredbi nastava u školskoj godini 1991/92. se u svim osnovnim i srednjim školama završila 15. maja 1992. godine zbog “(...) trajanja agresije i terorizma protiv Republike Bosne i Hercegovine”.²⁷ U članu 4. ove uredbe navedeno je da, uslijed prijevremenog završetka školske godine, naredna školska 1992/93. godina započet će kada se steknu uslovi za normalno odvijanje nastave i rad.²⁸ Škole su prema članu 5. bile obavezne obezbijediti čuvanje i sigurnost propisane školske dokumentacije i evidencije, a Ministarstvo za obrazovanje, nauku, kulturu i fizičku kulturu Republike Bosne i Hercegovine, te izvršni organi svih skupština opština u Republici, bili su dužni da vrše neposrednu kontrolu provođenja pojedinih odredbi ove odluke (čl. 6), iz čega se vidi nastojanje da se osigura provođenje odluke na svim nivoima unutar Republike. Krajem maja 1992. godine doneseni su i Pravilnici o vođenju dokumentacije i evidencije i o sadržaju đачke knjižice u školama za osnovno obrazovanje i vaspitanje i srednje obrazovanje prema kojima se propisuje izgled svjedočanstva s novim grbom Republike Bosne i Hercegovine i novim nazivom države u dokumentaciji. Raniji naziv

²⁶ Odluka o zavođenju radne obaveze, *Službeni list RBiH*, I, br.1/92.

²⁷ Uredba sa zakonskom snagom o završetku nastave u školskoj 1991/92. godini u osnovnim, srednjim i višim školama, fakultetima, umjetničkim akademijama u Republici Bosni i Hercegovini, *Službeni list RBiH*, br. 4/92. Učenicima osnovnih i srednjih škola priznaje se završen razred koji su pohađali u skladu s općim uspjehom postignutim do momenta prekida nastave. Učenicima koji imaju ocjenu nedovoljan (1) iz nastavnih predmeta utvrđuje se prolazna ocjena dovoljan (2) iz određenih predmeta i u skladu s tim odgovarajući opći uspjeh. Dat je rok od mjesec dana za izdavanje svjedočanstava i knjižica o uspjehu. Uredbom je predviđeno da se nastavno gradivo koje se nije realizovalo u školskoj 1991/92. godini, realizuje u toku narednog višeg razreda za sve učenike.

²⁸ Ibid.

Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina, zamijenjen je državnim imenom Republika Bosna i Hercegovina.²⁹

Školska godina je po istom principu završena i na prostoru Srpske republike Bosne i Hercegovine i na prostoru Hrvatske zajednice Herceg-Bosne iako to nije zvanično objavljeno u njihovim službenim glasilima. Početkom jula 1992. godine, Predsjedništvo Hrvatske zajednice Herceg-Bosne na svojoj sjednici imenuje komisiju za izradu obrazaca svjedodžbi za osnovne i srednje škole na teritoriji Hrvatske zajednice Herceg-Bosne, koja je dužna u najkraćem roku izraditi obrasce svjedodžbi i pobrinuti se o njihovom štampanju, što je, po svemu sudeći, bio finalni korak za završetak školske 1991/92. godine.³⁰ Iz navedenog se vidi da upravne strukture Hrvatske zajednice Herceg-Bosne nisu priznavale Uredbe izdate od strane institucija RBiH te su se okrenule donošenju vlastitih uredbi.³¹

Škola u ratnim uvjetima

Tokom ljeta 1992. godine ratna dešavanja podijelila su teritoriju Bosne i Hercegovine na dijelove koje su kontrolirale tri armije i gdje su uspostavljena tri administrativno-pravna sistema. Republika Srpska je kontrolirala i upravljala teritorijama istočne Hercegovine, istočne Bosne, sjeveroistočne Bosne, Posavine, Bosanske krajine i dijelovima Sarajeva. Hrvatska zajednica Herceg-Bosna pod svojom kontrolom imala je zapadnu Hercegovinu i dijelove srednje Bosne, dok je preostali dio teritorija bio pod kontrolom Armije Bosne i Hercegovine i predstavljao

²⁹ Pravilnik o izmjenama i dopunama pravilnika o načinu vođenja dokumentacije i evidencije o sadržaju dačke knjižice u školama za osnovno obrazovanje i vaspitanje, *Službeni list RBiH*, br. 5/92; Pravilnik o izmjenama i dopunama pravilnika o dokumentaciji u srednjoj školi, br. 5/92;

³⁰ Odluka o imenovanju članova komisije za izradu obrasca svjedodžbi za osnovne i srednje škole na teritoriji Hrvatske zajednice Herceg-Bosna, *Narodne novine HZ H-B*, br. 1/92.

³¹ Statutarna odluka o privremenom ustrojstvu izvršne vlasti i uprave na području HZ B-B, *Narodne novine HZ H-B*, br. 1/92; Statutarna odluka općinske izvršne vlasti i općinske uprave, *Narodne novine HZ H-B*, br. 1/92.

je ostatke međunarodno priznate Republike Bosne i Hercegovine proglašene u aprilu 1992. godine.³² Na teritorijama koje je kontrolirala vojska Republike Srpske sprovedeno je prisilno protjerivanje nesrpskog stanovništva, praćeno brojnim zločinima nad civilnim stanovništvom kako bi se stvorila etnički čista područja. Isti proces događao se i na teritorijama pod kontrolom Hrvatskog vijeća obrane.³³

Iako se većina stanovništva u Bosni i Hercegovini nadala da će ratna dejstva kratko trajati, to se nije dogodilo. Već je tokom ljeta 1992. godine bilo jasno da će nastavni proces u novoj školskoj godini trebati organizirati u drugačijim uvjetima. U pripremama nove školske godine neke od obrazovnih vlasti, u prvom redu one koje su bile pod kontrolom Armije BiH susrele su se s istim problemima: manjak nastavnog kadra, uništeni, oštećeni ili prvoj ratnoj liniji izloženi školski prostori, veliki broj izbjeglica od kojih su neki čak imali boravište u školskim zgradama, te stalna opasnost usljed svakodnevnih granatiranja.

Zbog nedostatka nastavnog kadra, zbog odlaska u izbjeglištvo i zbog mobilizacije muškog dijela stanovništva,³⁴ Predsjedništvo RBiH je na prijedlog Vlade donijelo uredbu kojom se povećava norma nastavnika na 35 sati sedmično,³⁵ kako bi mogli raditi u više škola, a kasnije Uredbom sa zakonskom snagom o radu ustanova iz oblasti obrazovanja, nauke, kulture i fizičke kulture za vrijeme ratnog stanja regulirano je da nastavu u osnovnoj školi mogu izvoditi učitelji, nastavnici, profesori, a od

³² Xavier Bougarel, *Bosna, anatomija rata*. 2. izmijenjeno izd. ed. (Sarajevo: University Press – Izdanja Magistrat, 2018), 52-53.

³³ Robert J. Donia, R.J., John V.A. Fine. *Bosna i Hercegovina: iznevjerena tradicija*. (Sarajevo: Institut za istoriju, 2011), 204-206; X. Bougarel, *Bosna, anatomija rata*, 52-56.

³⁴ Naredba o proglašenju opšte javne mobilizacije na teritoriji Republike Bosne i Hercegovine, *Službeni list R BiH*, br.7/92. Naredbom je propisana mobilizacija muškog stanovništva vojnih obveznika od 18 do 55 godina starosti u jedinice teritorijalne odbrane, te radno sposobnog muškog stanovništva od 18 do 65 godina, i ženskog stanovništva od 18 do 55 godina u jedinice civilne zaštite.

³⁵ Uredba sa zakonskom snagom o privremenoj unutrašnjoj organizaciji i sistematizaciji i raspoređivanju radnika u ustanovama u djelatnostima obrazovanja, nauke, kulture i fizičke kulture za vrijeme ratnog stanja ili u slučaju neposredne ratne opasnosti. *Službeni list R BiH*, br. 9/92.

V do VIII razreda i lica s višom i visokom stručnom spremom koja nisu završila više škole i fakultete nastavničkog smjera.³⁶ Time je iskazana fleksibilnost u cilju osiguravanja uvjeta za organizaciju nastave, posebno u gradovima i mjestima koja su bili pod opsadom, izložena napadima i granatiranjima, ali i mjestima u kojima je bio veliki broj izbjeglica. Na osnovu sprovedenih intervjua sa nastavnicama utvrđeno je da su slične mjere primjenjivane i na prostoru Hrvatske zajednice Herceg-Bosne i na prostoru Republike Srpske iako pravilnici koji se tiču toga nisu objavljeni u službenim glasilima.³⁷

O nedostatku nastavničkog kadra i rješavanju tog problema saznajemo na osnovu intervjua vođenih s nastavnicama/ima Historije. Marija Naletilić navodi:

“U jesen 1992. godine svi nastavnici su pozvani u škole na radnu obavezu. S obzirom na to da je dosta profesora povijesti bilo srpske nacionalnosti i da su napustili Mostar, mene su zvali iz više škola da predajem povijest. Ja sam odabrala da radim u Gimnaziji u Mostaru i u Srednjoj ekonomskoj školi, tri puta tjedno po 6 sati jer je bilo teško snaći se za prevoz iz Širokog Brijega do Mostara jer nije bilo redovne autobuske linije.”³⁸

Slično je bilo i u Doboju, o čemu svjedoči profesor Samoško Cvijanović, koji je do početka rata živio i radio u Maglaju, a onda u proljeće 1992. godine izbjegao na prostor Doboja:

“U septembru 1992. godine kao nastavnik dobio sam poziv da radim u školi jer je nedostajao nastavnik istorije. Inače u školama je nedostajalo nastavnog kadra jer je veći broj muških nastavnika bio mobiliziran. Tako sam bio angažiran u okviru radne obaveze i za to sam dobio potvrdu od glavnog štaba. To je bila glavna potvrda za kretanje, mada ni ona nije u

³⁶ Uredba sa zakonskom snagom o radu ustanova iz oblasti obrazovanja, nauke, kulture i fizičke kulture za vrijeme ratnog stanja, *Službeni list R BiH*, br. 13/92.

³⁷ Intervju sa Marijom Naletilić, vođen 21. 2. 2024; Intervju sa Samoškom Cvijanovićem vođen 3.3.2024.

³⁸ Intervju sa Marijom Naletilić, vođen 21. 2. 2024.

potpunosti štitila od moguće mobilizacije. Naročito su u nepovoljnom položaju bili oni koji su bili izbjeglice. Na radnoj obavezi su većinom bile žene i veoma mali broj muškaraca koji nije bio mobiliziran najviše zbog zdravstvenog stanja.”³⁹

Slično iskustvo prenijela je i Mevlida Čavčić, u vrijeme rata apsolutna studija historije koja je živjela u Butmiru kod Sarajeva:

“U pripremama za školsku 1992/93. koja je kasnila sa početkom u više navrata su mi dolazili predstavnici uprave lokalne škole sa molbom da počnem raditi u školi u Sokolović Koloniji ili u Hrasnici. U to vrijeme bila sam u drugom stanju, i nisam znala da li da prihvatim poziv. Suprug mi je rekao da odlučim kako želim i ja sam prihvatila, najviše iz razloga jer sam željela dati doprinos u ratu bar kroz radnu obavezu. Kako sam završila srednju školu jezičkog usmjerenja, a nedostajalo je nastavnika engleskog jezika prvi angažman sam dobila kao nastavnik na tom predmetu. Već sljedeće godine bila sam angažirana kao nastavnica historije u osnovnoj školi.”⁴⁰

Da je problem nastavnog kadra bio kontinuiran svih godina rata govore nam svjedočenja Snježane Melunović i Amre Duranović. O praksi angažiranja studenata završnih godina studija u školama, kako je to uredba predviđala, saznajemo iz intervju sa Snježanom Melunović, profesoricom iz Sarajeva:

“Na četvrtoj godini studija imali smo predmet Metodika nastave historije kod profesora Fahrudina Isakovića. On je u to vrijeme radio u Ministarstvu obrazovanja pa smo kolegica Lamija Husić i ja polagali ispit u prostorijama Ministarstva. Praktične nastave nije bilo, samo smo polagali teorijski ispit. Nakon uspješno položenog ispita, profesor nam je čestitao i ponudio nam je odmah angažman u školi zbog deficita nastavnog kadra. Vodeći računa o mjestu stanovanja rasporedio nas je u škole koje su nam

³⁹ Intervju sa Samojskom Cvijanovićem vođen 3.3.2024.

⁴⁰ Intervju sa Mevlidom Čavčić, vođen 10. 3. 2024.

bile blizu. Mene u Osnovnu školu Hrasno, a Lamiju u Srednju medicinsku školu. Tako je krenulo moje prvo zaposlenje 1994. godine.”⁴¹

Amra Duranović bila je izbjeglica nakon protjerivanja iz Jajca te je prebivalište sa svojom porodicom pronašla na području Zenice.

“Iako nisam imala zvanje nastavnika, već sam bila apsolvent Pravnog fakulteta, zbog nedostatka kadra bila sam angažirana kao nastavnik razredne nastave za djecu izbjeglice. Angažovana sam na poziv, zbog svakodnevnih odlazaka prosvjetnog kadra, uglavnom srpske nacionalnosti iz škola u Zenici. Preuzela sam odjeljenje od učiteljice Snježane. Osnovni razlog prihvatanja poziva je bio da se uključim na bilo koji način kao pomoć mojoj Državi. Radila sam u O.Š. Aleksa Šantić Zenica, područno odjeljenje Dolača počev od 6. 5. 1994. godine.”⁴²

Ove izjave reflektiraju odgovornost i želju nastavnica da i same dadnu odgovarajući doprinos odbrani u okviru logističke pozadine. Iako je rat primarno muška stvar, njihov radni angažman predstavljao je njihov način doprinosa borbi u ratu, kako su to neke od sagovornica opisale.

To potvrđuje i Dragana Petrović iz Doboja:

“U ratnim uslovima mi smo smatrali da nam je rad u školi bila dužnost i obaveza. Mi nastavnici smo mahom bili iz sela i vodili smo se partizanskim načinom razmišljanja – imaš obavezu i moraš da je ispuniš. Kao djeca socijalizma smatrali smo da je rad u školi naša patriotska dužnost i nije bilo pomena o tome da djeca gube nastavu. Nastava se morala držati bez obzira na sve uslove u kojima smo živjeli. I kada nije bilo plate, radili smo bez pogovora.”⁴³

I pored intenzivnih priprema, zbog ratnih dejstava početak nastave u novoj 1992/1993. školskoj godini na prostoru pod kontrolom ARBiH nije

⁴¹ Intervju sa Snježanom Melunović, vođen 25. 2. 2024.

⁴² Intervju sa Amrom Duranović, vođen 27. 7. 2024.

⁴³ Intervju sa Draganom Petrović vođen 28. 7. 2024. godine.

počeo u septembru, a zbog čestih granatiranja, te jake i oštre zime početak nastave je odlagan. Sarajevski dnevni list *Oslobođenje* u članku od 10. 9. 1992. godine navodi: “Vlada RBiH je juče usvojila Odluku o upisu učenika u osnovne i srednje škole i početku nastave u školskoj 1992/93. godini. Ovom odlukom Vlada nalaže općinskim i gradskim izvršnim organima koji su odgovorni za sigurnost učenika i nastavnika, da osiguraju uvjete za obavljanje normalnog procesa nastave u osnovnim i srednjim školama. U skladu s ovim, općine, u pogledu gradskih zajednica će odlučiti o početku, dužini trajanja i mjestu održavanja upisa učenika u prvi razred osnovne i srednje škole, i donijeti odluku o početku i mjestu održavanja nastave u školskoj 1992/93. godini. Nastava u osnovnim i srednjim školama odvijat će se u skladu sa programom koji je priredio Pedagoški zavod R BiH, a organizaciju i nadzor nad nastavom u skladu s Odlukom Vlade RBiH vršiće odgovarajući sekretar koji radi u ratnim uvjetima – rečeno je u izvještaju sa jučerašnje sjednice Vlade R BiH.”⁴⁴ Data su uputstva da se škole realiziraju po mjesnim zajednicama (kako bi se izbjegao rizik pješaćenja do škole) i da se nastava organizira na sigurnim mjestima (podrumi, skloništa, garaže i sl). Ovakva organizacija nastavnog procesa bila je u općem interesu učenika i nastavnika s obzirom na to da su škole bile mjesta posebno izložena granatiranju. Realizacijom nastave u zaštićenim objektima i u okviru manjih grupa smanjivao se rizik izlaganja učenika granatiranju ili dejstvovanju snajperske vatre.

Sastanci nadležnih tijela održavani su sedmično radi procjena o početku nastave, ali nakon što je Ministarstvo obrazovanja RBiH donijelo odluku o skraćivanju školske godine na 18 sedmica plus jedna sedmica rezerve, krajem januara upućena je direktiva da nastava treba početi 8. 2. 1993. godine.⁴⁵ Zbog bezbjedonosne situacije i organizacije nastava

⁴⁴ “Nastava će biti prilagođena ratnim uvjetima”, *Oslobođenje*, 10. 9. 1992, 8.

⁴⁵ Pismo o organizaciji i početku nastave u srednjim školama, Ministarstvo za obrazovanje i Sekretarijat za obrazovanje 25. 1. 1993, prema D. Berman, *Heroji Treće gimnazije*, 104. U pismu je data direktiva da se nastava organizuje u mjesnim zajednicama te da se realizira skraćeni nastavni program za predmete općeg obrazovanja. Ključni oblik nastave tokom realizacije je instruktivna nastava kroz direktan rad nastavnika s učenicima. Nastavnici

je počinjala različito u različitim školama, shodno stvorenim uslovima; tako je, naprimjer, na prostoru Sarajeva nastava u Trećoj gimnaziji u Sarajevu počela 1. marta a završila 16. jula,⁴⁶ dok je u Prvoj gimnaziji u Sarajevu završena tek 25. augusta 1993. godine.⁴⁷ Prema ocjeni A. Jabučara, iz Sekretarijata za obrazovanje R BiH ova školska godina bila je vrlo teška. Nije bilo školskog pribora, odjeljenskih i matičnih knjiga, nije bilo udžbenika, odjeće i obuće za djecu, hrane i vode. Na osnovu njegovog izvještaja saznajemo da je na području Sarajeva, Zenice, Travnika, Tuzle, Kalesije, Bihaća, Goražda, Žepe, Srebrenice i drugih prostora bilo oko 290 osnovnih škola sa oko 200.000 učenika i 8.000 nastavnika, te 130 srednjih škola i 58.000 učenika i 3.900 nastavnika.⁴⁸ U svrhu izvođenja nastave pripremljene su, i na osnovu starih udžbenika štampane, radne sveske – skripte za Maternji jezik i Istoriju (Čitanka, Naš jezik i Istorija/ Povijest), a također su korišteni raniji udžbenici koje su nastavnici imali i iz kojih bi diktirali nastavne sadržaje.⁴⁹ Navedene sveske štampane su na dva pisma, i ćirilicom i latinicom, odnosno kompilirani su odabrani sadržaji iz ranijih udžbenika, a posebno je važno spomenuti da se nastavni predmet još uvijek naziva Istorija / Povijest, s obzirom na to da je srpsko-hrvatski jezik i dalje u službenoj upotrebi.

Na prostoru Hrvatske zajednice Herceg-Bosne nastavni proces je počeo s manjim kašnjenjem i bio je uvjetovan sigurnosnom situacijom.

moraju realizirati instruktivne materijale, prikupiti podatke i napraviti procjenu učenika i svi podaci se moraju čuvati u odgovarajućim dnevnicima. Za sada rad sa učenicima se treba organizirati pet dana u sedmici. Časovi ne smiju biti kraći od 35 minuta.

⁴⁶ D. Berman, *Heroji Treće gimnazije*, 106.

⁴⁷ *120 godina Prve gimnazije u Sarajevu*, 34.

⁴⁸ A. Jabučar, "Učenici u ratu i izbjeglištvu", 95.

⁴⁹ Navedene skripte pripremili su urednici Pedagoškog zavoda, Azra Bakšić i Miralem Arslanagić. Kako se navodi, udžbenički sadržaj je pripremljen u skladu sa skraćenim Nastavnim planom i programom za osnovnu školu i preporukom Ministarstva za obrazovanje, nauku, kulturu i fizičku kulturu Republike Bosne i Hercegovine. Sadržaj sveske je odabran iz udžbenika koji su odobreni za upotrebu u "našoj Republici". Skripte su imale po 43 stranice za svaki razred, odnosno po 16 stranica za svaki dio udžbenika (Čitanka – za književnost, Naš jezik – za gramatiku i Istorija za nastavu historije). Korištenje ovih sveski odobreno je rješenjima Ministarstva od 1. 12. 1992. godine.

Ovisno o kojim se općinama radilo, nastava je izvođena s manjim i većim prekidima.⁵⁰ Prema planu, školska godina na prostoru Republike Srpske trebala je početi 7. septembra, a opštinski i međuopštinski pedagoški zavodi procjenjivali su bezbjedonosnu situaciju na terenu i u skladu s tim odlučivali o početku nastave. Tako, početak školske godine nije bio jednak na svim područjima Republike Srpske. U nekim dijelovima kakva je bila Banja Luka nastava je nesmetano izvođena, dok je u općinama koje su bile na liniji razgraničenja, kakav je npr. bio prostor općine Doboje nastava prekidana i realizirana u otežanim uslovima.⁵¹

O uslovima izvođenja nastave na svim ovim podijeljenim teritorijama Bosne i Hercegovine svjedočenja nastavnica su dosta slična.

U Sarajevu se nastava u 1992/3. i 1993/4. izvodila po punktovima, o čemu govori Mevlida Čavčić:

“Nastava se odvijala na punktovima u podrumima zgrada i privatnih kuća u Hrasnici. Kasnije 1994/95. se osposobila školska zgrada pa smo nastavu držali u njoj. Nastava se odvijala sa prekidima i bila je skraćena, mada smo se trudili da realiziramo fond nastavnih sati što je više moguće. Ja sam odlazila na posao na biciklu prolazeći neke dijelove puta (Most Spasa) na kojima je stalno djelovao snajper neprijateljske vojske. O riziku nisam previše razmišljala jer sam bila jako motivirana željom i spremnošću djece da uče i rade. Djeca su bila toliko sretna što su imali prilike dolaziti na nastavu i bili su sjajni. Uvijek su se trudili doći uredni i lijepo obučeni, sve zadatke su izvršavali na vrijeme. To je bio veliki podstrek da ne odustanem od rada.”⁵²

Organizacija nastave bila je značajan aspekt u očuvanju psihičkog zdravlja i socijalizacije djece u ratnim uvjetima, ali i važan element očuvanja psihičkog zdravlja i želje za opstankom kod nastavnika.⁵³

⁵⁰ Intervju sa Marijom Naletilić, vođen 21. 2. 2024.

⁵¹ M. Stanišev, *60. godina Medicinske škole Doboje*, 61.

⁵² Intervju s Mevlidom Čavčić, vođen 10. 3. 2024.

⁵³ H. Š. Jahić, “Ratne škole Sarajeva”, 101-103.

Kreiranje modela prividno normalnog života u uvjetima rata, stradanja i smrti bio je način kako preživjeti. To je bila motivacija kako za nastavnike, tako i za učenike da se uključuju u nastavni proces, što vidimo iz gore navedenog svjedočenja.

Nešto kasnije, tokom 1994. godine kada su se uslovi, zbog uspostavljanja perioda primirja, malo normalizirali, nastava se povremeno vraćala u školske zgrade o čemu govori Snježana Melunović:

“U školi je bilo jako hladno, na prozorima su bile folije, nastavu smo izvodili u jaknama i sa rukavicama na rukama. Pošto su prozori učionice gledali u Hrasno brdo gdje su bili neprijateljski položaji nikako nisam mogla biti opuštena za rad. Kako nije bilo struje, domar bi starim zvonom označavao kraj časa. Časovi su i zbog hladnoće i zbog neposredne opasnosti bili skraćeni. U razredima je bilo oko 20 učenika.”⁵⁴

Marija Naletilić o svom iskustvu u Mostaru navodi:

“Nastava se izvodila u školskim zgradama. Uvjeti u školama u Mostaru su bili različiti. Zbog ratnih dejstava prozori na školskim zgradama su bili polomljeni i stakla su zamjenjena plastičnim folijama iz UN-HCR-a. Uvjeti u Gimnaziji bili su bolji od Ekonomske škole, jer su tamo usljed poplave parketi bili podignuti i učionice prilično deformirane. Časovi i nastava su skraćivani i prekidani po potrebi. Često se dešavalo da su prekidi bili u podne, oglašavanjem sirene za opću opasnost nakon čega bi počinjalo granatiranje. Ispočetka je u školama bio manji broj učenika (10-15), jer je većina bila u izbjeglištvu, ali postepeno bi se vraćali pa je broj učenika bio veći. Uvjeti izvođenja nastave nisu bili dobri. Učenici nisu imali ni bilježnice ni olovke, a ni udžbenike. S obzirom da su se nakon pola godine u Širokom Brijegu otvorile prodavnice, kupovala sam bilježnice i olovke i donosila učenicima.”⁵⁵

⁵⁴ Intervju sa Snježanom Melunović, vođen 25. 2. 2024.

⁵⁵ Intervju s Marijom Naletilić vođen 21. 2. 2024.

Stanje u Doboju bilo je dosta slično:

“Od jeseni 1992. godine kada je počela nova školska godina radio sam u Srednjoškolskom centru u Doboju. Nastava se odvijala u školskoj zgradi ali na drugom i trećem spratu jer su u prizemlju bile izbjeglice. Nastava se odvijala u skladu sa sigurnosnom situacijom, i prekidana je ukoliko bi došlo do granatiranja. Razredi su imali po 30 učenika, a nastava je trajala nekad normalno po 45 minuta, a nekad je bila skraćena. To je naročito bilo u zimskim uslovima kada je bilo hladno. Uslovi u školi su bili pravi ratni, nije bilo grijanja. Djeca i mi bismo donosili drva i ložili bubnjaru peć u razredu da se zagrijemo.”⁵⁶

“Tokom rata nastava je izvođena u školskoj zgradi i bila je uglavnom redovna. Časovi su trajali 45 minuta, ali je bilo perioda kada se nastava skraćivala, zbog hladnoće ili ratnih dešavanja. Odjeljenja u ratu su imala oko 30 učenika. Nastava se odvijala normalno bez većih oscilacija. U nastavi su većinom bile nastavnice, a nekolicina nastavnika (muškarci) su tokom školske godine bili na radnoj obavezi, a na raspustu su bili angažovani u vojsci.”⁵⁷

Milka Đaković iz Mrkonjić Grada također se sjeća:

“Nastava se odvijala redovno u školskoj zgradi sa prekidima po dan dva kada su bila ratna dejstva. Broj učenika je varirao, ovisno o broju izbjeglica. Časovi su trajali po 45 minuta.”⁵⁸

Prema navedenim primjerima vidimo da su uvjeti bili slični, te da se, s obzirom na sigurnosnu situaciju i ratna dejstva, nastava izvodila redovno ili uz prekide. Neke školske zgrade su služile kao kolektivni smještaj za izbjeglice, a često su zbog uništenja granatiranjem bile neuslovne za izvođenje nastave. Tamo gdje su granatiranja bila velika, nastava se održavala u podrumima, prostorijama mjesnih zajednica, privatnim

⁵⁶ Intervju sa Samoikom Cvijanovićem vođen 3. 3. 2024

⁵⁷ Intervju s Draganom Petrović vođen 28. 7. 2024.

⁵⁸ Intervju s Milkom Đaković vođen 18. 6. 2024.

kućama i drugim zaštićenim mjestima. Kako Abdulah Jabučar, sekretar u ministarstvu obrazovanja RBiH i kasnije zamjenik ministra, navodi, procjena sigurnosne situacije bila je povjerena opštinskim i mjesnim strukturama uprave, a ministarstvo i pedagoški zavodi su samo koordinirali realizaciju nastavnih planova i programa.⁵⁹ Sigurnost učenika bila je na prvom mjestu, te kako bi se njihovo kretanje i izlaganje opasnosti svelo na minimum, nastavnici su dolazili na punktove, držali nastavu i zadavali zadatke.⁶⁰ To je nosilo rizik za same nastavnike koji su nalazili način da sigurno dođu do svojih radnih mjesta u uvjetima kada ne postoji ni javni prevoz ni mogućnost sigurnog transporta.

Mevlida Čavčić koristila je biciklo da bi sigurno stigla na nastavu:

“Ja sam odlazila na posao na biciklu prolazeći neke dijelove puta (Most Spasa) na kojima je stalno djelovao snajper neprijateljske vojske. O riziku nisam previše razmišljala, iako sam bila u šestom mjesecu trudnoće, jer sam bila jako motivirana željom i spremnošću djece da uče i rade.”⁶¹

Marija Naletilić se također snalazila na različite načine:

“Početkom školske 1992/93. radila sam u Gimnaziji u Mostaru i u Srednjoj ekonomskoj školi. Išla sam tri puta tjedno po 6 sati jer je bilo teško snaći se za prevoz iz Širokog Brijega do Mostara pošto nije bilo redovne autobuske linije. Često smo se prevozili sa nekim od poznanika i kolega koji su imali automobil, a često i sa vojskom. U Mostaru sam radila do kraja 1993. godine, te sam prestala raditi nakon jednog velikog granatiranja prilikom kojeg je poginula jedna od učenica. Nakon toga sam prešla u gimnaziju u Širokom Brijegu gdje sam radila 1994. i 1995. godine, te u godinama nakon završetka rata.”⁶²

⁵⁹ Jabučar 1997, 95.

⁶⁰ H. Jahić, “Ratne škole u Sarajevu”, 101-107.

⁶¹ Intervju s Mevlidom Čavčić vođen 27. 7. 2024.

⁶² Intervju s Marijom Naletilić, vođen 20. 2. 2024.

O tome da nije bilo razlike u obavezama nastavnica i nastavnika govori i Samojko Cvijanović:

“Tokom 1993. i 1994. sa nekoliko kolegica i kolega imao sam obavezu odlazanja izvan Doboja u Osječane, Stanare ili Petrovo. Tamo je u tamošnjim osnovnim školama organizovana nastava za srednjoškolce i mi profesori bismo dolazili povremeno da im održimo predavanja i da ih ispitamo kako bi premostili nemogućnost da oni dolaze na nastavu u Dobj. Snalazili smo se za prevoz, jedan dio puta bismo po nekoliko kilometara pješačili, jedan dio puta bi išli vozom i slično, naročito je bilo teško ići kroz neke opasnije zone.”⁶³

Odlasci na posao nosili su rizik da se neko od nastavnica i nastavnika neće vratiti kući svojoj porodici. Jedno slično iskustvo nastavnice Informatike iz Sarajeva Gordane Roljić, preneseno je u knjizi Davida N. Bermana. Kao nastavnica u srednjoj školi predavala je u četiri mjesne zajednice koje su se nalazile u tri općine: Novi Grad, Novo Sarajevo i Stari Grad, zbog čega je obilazeći školske punktove morala da pješači dnevno i po četiri sata prelazeći mjesta na kojima je djelovao snajper, te njeno dvoje djece nikad nisu znali da li će im se majka vratiti kući.⁶⁴

I pored teških uslova, prva ratna školska godina je završena u sva tri administrativno-politička dijela Bosne i Hercegovine tokom ljeta 1993. godine. Skraćivanje nastavnih programa na zakonski minimum od 50%, odnosno realizacija minimalnih 18 radnih sedmica, plus jednu dodatnu, iziskivala je veliki napor obrazovnih vlasti kako učenici ne bi izgubili godinu. Zajednička karakteristika za prostor Republike Bosne i Hercegovine pod kontrolom Armije BiH, prostor Republike Srpske i Hrvatske zajednice Herceg-Bosne jeste da su uslovi za izvođenje nastave bili teški, gotovo nemogući, bez adekvatnih prostorija, nastavnih materijala i osnovnih sredstava, o čemu najbolje saznajemo iz svjedočanstava intervjuiranih nastavnica i nastavnika. Iskustva iz prve ratne godine po-

⁶³ Intervju sa Samojkom Cvijanovićem vođen 3. 3. 2024.

⁶⁴ D. Berman, *Heroji Treće gimnazije*, 155-156.

mogla su boljoj organizaciji nastave u naredne dvije godine. To je naročito dobro dokumentirano za prostor Sarajeva koje se bilo pod opsadom od strane Vojske RS i izloženo stalnim granatiranjima. Već u vrijeme 1994. godine bilježe se periodi primirja u kojima se i nastava postepeno preseljavala u školske zgrade jer su međunarodne humanitarne organizacije, prije svega UNICEF osiguravale postavljanje plastičnih folija na školska prozorska okna.⁶⁵

Promjene u školskim sistemima

Važno je naglasiti da se nastavni proces i u srednjim i u osnovnim školama na prostoru RBiH, RS-a i Hrvatske zajednice Herceg-Bosne u školskoj 1992/93. odvijao na osnovu Zakona o osnovnom i Zakona o srednjem obrazovanju SR BiH iz 1990. godine, nakon čega su nastupile izmjene i donošenje novih zakona za svaku od teritorija. Ranije je spomenuto da su nazivi i simboli države na svjedočanstvima izmijenjeni krajem školske 1991/92. godine. Dalji koraci odnosili su se na ono što je bilo najvažnija etnonacionalna identitetska oznaka u novim obrazovnim sistemima, a to je bio jezik.

U pripremama za novu školsku godinu donesen je, 9. augusta 1992. godine, i novi nastavni plan i program obrazovanja za I i II razred gimnazije opšteg tipa za prostor Republike Srpske. Njegova primjena je planirana od početka školske 1992/93. godine. Nastavni plan i program bio je privremenog karaktera do konačnog utvrđivanja nastavnog plana i programa za sva četiri razreda, te je u njemu definirano i to da nastavu iz određenog predmeta može izvoditi i lice koje jeste ili nije završilo odgovarajući fakultet, s tim da je nastavu iz tog predmeta slušalo najmanje šest semestara. U nastavnom planu uz Srpski jezik koji je osnovni, spomenut je i jezik narodnosti iz kojeg se nastava organizira, samo ukoliko ima najmanje 30 pripadnika narodnosti kojima srpski jezik nije maternji. Takva formulacija je bila samo formalnog karaktera, jer u uvjetima pro-

⁶⁵ A. Jabučar, "Učenici u ratu i izbjeglištvu", 96.

vođenja etničkog čišćenja nesrpskog stanovništva na teritoriji Republike Srpske u školama se nije mogao naći navedeni broj pripadnika drugih naroda ili narodnosti. Istog datuma su objavljeni i privremeni nastavni plan i nastavni programi za I i V razred osnovne škole. S obzirom na nove uvjete, bilo je neophodno donijeti bar nove planove za one koji počinju nove cikluse obrazovanja 1. razred, 5. razred i 1. razred gimnazije, dok su se u ostalim razredima primjenjivali stari nastavni programi po kojima su učenici i započeli svoje obrazovanje uz korištenje starih udžbenika koje su već imali. Prema navodima iz literature, novi usvojeni nastavni programi za Historiju su bili zapravo uvezeni programi iz Srbije u skladu s kreiranjem novog i jedinstvenog srpskog nacionalnog društva.⁶⁶

U toku 1992/93. godine, došlo je i do promjena u vezi s vođenjem školske dokumentacije i isprava na prostoru RBiH. U vremenu iščekivanja zvaničnog početka školske godine obrazovne vlasti Republike Bosne i Hercegovine izdale su Uputstvo za vođenje odjeljske knjige, gdje je naglašeno da je Maternji jezik ime nastavnog predmeta, čime je dotadašnji naziv jezika Srpsko-hrvatski jezik zamijenjen novim, neutralnim rješenjem.⁶⁷ Krajem februara je usvojen, a 14. marta 1993. u Službenom listu RBiH objavljen Ustav RBiH u čijem se članu 4. navodi da je u službenoj upotrebi srpskohrvatski odnosno hrvatskosrpski jezik ijekavskog izgovora, te da su oba pisma – latinica i ćirilica ravnopravna.⁶⁸ U skladu sa tom promjenom donesen je novi Pravilnik o izmjenama i dopunama pravilnika o načinu vođenja dokumentacije i evidencije i o sadržaju đачke knjižice u školama za osnovno obrazovanje gdje je opcija jezika ostala prazna za upisivanje željene formulacije: maternji, srpski ili hrvatski.⁶⁹

⁶⁶ M. Stanišev, *60. godina Medicinske škole Doboj*, 60; Đorđe Njemčević, “Promjene u nastavi istorije u Republici Srpskoj (1992-2010)”; u: Rajko Kuzmanović, (ur.), *Nastava istorije u Republici Srpskoj: stanje i perspektive*, Naučni skupovi, Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, Banja Luka 2019, 149.

⁶⁷ Uputstvo za vođenje odjeljske knjige, *Službeni list RBiH*, br. 22/92.

⁶⁸ Ustav RBiH, *Službeni list RBiH*, br. 5/93.

⁶⁹ Pravilnik o izmjenama i dopunama pravilnika o načinu vođenja dokumentacije i evidencije i o sadržaju đачke knjižice u školama za osnovno obrazovanje, *Službeni list RBiH*, br. 8/93.

Većinom se koristio naziv maternji jezik kao neutralna forma, što se vidi iz skripti koje je ministarstvo štampalo za upotrebu u školama.

Iako je tek u septembru 1993. došlo do usvajanja Uredbe sa zakonskom snagom o nazivu jezika u službenoj upotrebi u RBiH za vrijeme ratnog stanja prema kojoj je u službenoj upotrebi standardni književni jezik ijekavskog izgovora njenih konstitutivnih naroda koji se imenuje jednim od tri naziva: bosanski, srpski, hrvatski⁷⁰, već je na nekim školskim svjedodžbama/uvjerenjima za školsku 1992/1993. godinu sa prostora RBiH za ocjenu iz predmeta na kojem se uči maternji jezik, upisivano Bosanski jezik.⁷¹

Krajem aprila 1993. godine u Republici Srpskoj doneseni su zakoni o osnovnoj i srednjoj školi što je bio važan korak za usklađivanje obrazovne regulative s Ustavom Republike Srpske.⁷² Među ciljevima osnovnog obrazovanja navode se “razvijanje duhovnosti, humanosti, istinoljubivosti, rodoljublja i drugih moralnih osobina ličnosti, vaspitanje za humane odnose među ljudima bez obzira na pol, rasu, vjeru, nacionalnost i lično uvjerenje, kao i njegovanje potreba za kulturom i očuvanjem kulturnog i duhovnog naslijeđa (čl. 2)”⁷³ iz čega se vidi jasno razvijen aspekt obrazovanja za nacionalnu koheziju u kojem se sve pobrojane vrijednosti partikuliraju isključivo na srpski narod što se vidi iz narednih članova zakona. Prema članu 4. nastavni plan i program izvodi se na srpskom jeziku, a ukoliko u istom razredu ima najmanje 20 učenika narodnosti kojima srpski jezik nije maternji, za njih se u školi organizuje nastava maternjeg jezika, uz obavezno izvođenje i nastave srpskog jezika. Članom 21. ovog zakona se legalizira praksa uvoza udžbenika iz Srbije, jer je navedeno

⁷⁰ Uredba sa zakonskom snagom o nazivu jezika u službenoj upotrebi u Republici Bosni i Hercegovini za vrijeme ratnog stanja, *Službeni list RBiH*, br. 18/93.

⁷¹ Jasmin Hodžić, “Hrvatski i bosanski jezik (1992-1995) u svjetlu teorije jezičkog imperijalizma: jezička politika i školstvo”, *Slavia Centralis*, Vol 14, No 1. Department of Slavic Languages and Literatures, Faculty of Arts, University of Maribor, 2021, 70-71.

⁷² Zakon o osnovnoj školi, *Službeni glasnik RS*, br. 4/1993, 28. 4. 1993, 95-107; Zakon o srednjoj školi, *Službeni glasnik RS*, br. 4/1993.

⁷³ *Ibid.*

da se: “(...) u školi koriste udžbenici i nastavna sredstva koja odobri ministar (...). Nastavni plan i program ne može se primijeniti ako nisu obezbjeđeni odgovarajući udžbenici, novi, adaptirani, preuzeti iz druge republike ili prevedeni.”⁷⁴ U okviru prelaznih odredbi Zakona predviđena je primjena NPP-ova koji su doneseni prema Zakonima iz 1989. i 1990, kao i NPP iz 1992/93, za učenike koji su školovanje započeli po istima, a već se najavljivao novi NPP čija je primjena počela od školske 1993/94. godine i koji se nadovezao na onaj iz 1992/93 (čl. 145. i 147).⁷⁵ U Zakonu o srednjem obrazovanju ne definiraju se ciljevi po uzoru na Zakon o osnovnom obrazovanju. Izvođenje nastavnog procesa predviđeno je na srpskom jeziku, a organizaciji nastave na maternjem jeziku neke od narodnosti, pristupa se ukoliko u školi u jednom razredu ima najmanje 30 učenika kojima jezik nije maternji (čl. 4).⁷⁶ Većina članova zakona o srednjem obrazovanju gotovo je istovjetna članovima Zakona o osnovnom obrazovanju, uključujući one o udžbenicima i prelaznim odredbama o početku primjene zakona i provođenju NPP-a usvojenog prema starijim zakonima o obrazovanju.⁷⁷ U junu 1993. godine doneseni su pravilnici o vođenju pedagoške dokumentacije i izdavanju isprava, uvjerenja i svjedočanstava na koje su uvršteni naziv i grb Republike Srpske.⁷⁸ Također, tokom 1994. i 1995. donesen je niz pravilnika u vezi s polaganjem ispita, pedagoškim normama, načinu ocjenjivanja, te kalendaru obrazovno-vaspitnog rada koji su neophodni za implementaciju zakona o osnovnom i srednjem obrazovanju.⁷⁹

⁷⁴ Ibid.

⁷⁵ Ibid, 107.

⁷⁶ Zakon o srednjem obrazovanju, *Službeni glasnik RS*, br. 4/93.

⁷⁷ Ibid.

⁷⁸ Pravilnik o sadržaju i načinu vođenja evidencije i izdavanju javnih isprava u osnovnoj školi; Pravilnik o sadržaju i načinu vođenja evidencije u srednjoj školi; Pravilnik o izdavanju javnih isprava u srednjoj školi, *Službeni glasnik RS*, 7/93;

⁷⁹ Pravilnik o polaganju ispita u osnovnoj školi, *SG RS*, 2, 21.2.1994, 55; Pravilnik o pedagoškoj normi nastavnika i saradnika u srednjoj školi, *Službeni glasnik RS*, 2, 21. 2. 1994, 57; Pravilnik o načinu ocjenjivanja učenika osnovne škole, *Službeni glasnik RS*, br.31/94; Pravilnik o kalendaru obrazovno-vaspitnog rada za osnovnu školu u školskoj 1994/95. godini, *Službeni glasnik RS*, 21/94; Pravilnik o kalendaru obrazovno-vaspitnog rada za

Pododjel prosvjete, kulture i športa Hrvatskog vijeća obrane u okviru Hrvatske zajednice Herceg-Bosne, 11. maja 1993. godine u Mostaru donio je Pravilnik o dokumentaciji i evidenciji u osnovnoj⁸⁰ i Pravilnik o dokumentaciji i evidenciji u srednjoj školi na prostoru HZ HB za vrijeme rata i neposredne ratne opasnosti.⁸¹ Za osnovne škole je navedeno da škola izdaje "Uvjerenje o završenom razredu za sve učenike od I do VII razreda koje ujedno zamjenjuje đlačku knjižicu". U prilogu su u dati obrasci Uvjerenja, s jasno predočenim izgledom i sadržajem, kao i obrasci drugih uvjerenja o učeničkom uspjehu i svjedodžbi o završenoj osnovnoj i srednjoj školi. Na školskim dokumentima o kojima je riječ na prvom mjestu naveden je predmet Hrvatski jezik. U čl. 21. Pravilnika za osnovne škole stoji da se nastava izvodi na hrvatskom jeziku.

Početakom 1993. godine na prostoru RBiH došlo je do usaglašavanja Zakona o osnovnoj školi⁸² i Zakona o srednjoj školi⁸³ i njihovih izmjena tokom 1993. i 1994. godine. Izmjene su se uglavnom odnosile na promjene naziva države u skladu s nazivima administrativno-upravnih okvira, institucija (obaveze i odgovornosti samoupravne jedinice sada su prenesene na organe javne uprave i sl.), ali osnovne odredbe u vezi s trajanjem, organiziranjem i realiziranjem nastavnog procesa u osnovnoj i srednjoj školi, ostale su jednake odredbama starog zakona. Kasnije, tokom 1994. i 1995. godine, donesen je i niz zakona i zakonskih odredbi u smislu priznavanja stečenog obrazovanja u inostranstvu⁸⁴ i dokazivanju stečene školske spreme⁸⁵ s obzirom na veliki broj izbjeglica unutar i van zemlje. Također, više puta dolazilo je do izmjena u vezi s vođenjem

srednju školu u školskoj 1994/95. godini, *Službeni glasnik RS*, 21/94.

⁸⁰ Pravilnik o dokumentaciji i evidenciji u osnovnoj školi na prostoru HZ HB za vrijeme rata i neposredne ratne opasnosti, *Narodni list HZ HB*, 10/93.

⁸¹ Pravilnik o dokumentaciji i evidenciji u srednjoj školi na prostoru HZ HB za vrijeme rata i neposredne ratne opasnosti, *Narodni list HZ HB*, 10/93;

⁸² Izmjene i dopune Zakona o osnovnoj školi, *Službeni list R BiH*, br. 3/93, 24/93 i 12/94.

⁸³ Izmjene i dopune Zakona o srednjoj školi, *Službeni list RBiH*, 2/93, 24/93, 33/94 i 13/94.

⁸⁴ Zakon o priznavanju stečenog obrazovanja u inostranstvu državljana Republike Bosne i Hercegovine koji su izbjegli za vrijeme ratnog stanja, *Službeni list R BiH*, 23/93.

⁸⁵ Zakon o dokazivanju stečene školske odnosno stručne spreme, *Službeni list RBiH* 2/96.

dokumentacije i evidencije, te izdavanjem đачkih knjižica i svjedočanstava što se realiziralo nizom pravilnika⁸⁶ gdje se suštinske izmjene odnose na naziv jezika, simbole koji se koriste u vodenom žigu i sl. U kasnijoj fazi radilo se na uređenju djelokruga rada pedagoških zavoda u Bihaću, Mostaru, Tuzli, Zenici i Sarajevu, što je pravno regulirano.⁸⁷

Na prostoru Hrvatske zajednice Herceg-Bosne također je od 1993. godine pa nadalje doneseno više zakonskih uredbi u smislu njihovog usaglašavanja s administrativno-pravnim okvirima Herceg-Bosne. Organiziranje i izvođenje nastave u ratnim okolnostima u osnovnom i srednjem školstvu regulirale su Uredba sa zakonskom snagom o osnovnom školstvu⁸⁸ i Uredba sa zakonskom snagom o srednjem školstvu⁸⁹ koje su imale formu zakona s osloncem na ranije primjenjivani Zakon o osnovnom i Zakon o srednjem obrazovanju iz 1990. godine. Također, obrazovne vlasti donijele su niz pravilnika neophodnih za provođenje zakonskih rješenja u cilju realizacije nastavnog procesa na oba nivoa obrazovanja, naročito u vezi s vođenjem pedagoške evidencije i dokumentacije, stručnog nadzora, polaganja ispita i sl.⁹⁰ Donijeti su pravilnici o

⁸⁶ Pravilnik o načinu vođenja dokumentacije i evidencije i o sadržaju đачke knjižice u školama za osnovno obrazovanje i vaspitanje, *Službeni list RBiH*, 5/92, 22/92, 8/93 i 18/94; Pravilnik o izmjenama i dopunama pravilnika o dokumentaciji i evidenciji u srednjoj školi, *Službeni list RBiH*, 5/92, 22/92, 24/93 i 18/94. Pravilnik o dokumentaciji i evidenciji u odjeljenjima za dopunsku nastavu koja se organizira za djecu državljane RBiH u inozemstvu, *Službeni list RBiH*, 21/94.

⁸⁷ Naredba o izvršavanju prioritetnih poslova i zadataka pedagoške službe u Republici Bosni i Hercegovini za školsku 1994/95. godinu, *Službeni list RBiH*, br. 21/94.

⁸⁸ Uredba sa zakonskom snagom o osnovnom školstvu, *Narodni list HR HB*, br. 9/94.

⁸⁹ Uredba sa zakonskom snagom o srednjem školstvu, *Narodni list HZ HB*, br.13/93.

⁹⁰ Pravilnik o postupku utvrđivanja i o sadržaju i načinu vođenja registra osnovnih škola, *Narodni list HZ HB*, br. 10/93; Pravilnik o obavljanju stručno-pedagoškog nadzora nad radom osnovnih škola i srednjoškolskih ustanova na području HZ HB, *Narodni list HZ HB*, br.10/93; Pravilnik o ocjenjivanju i stjecanju zvanja za nastavnike u osnovnom i srednjem školstvu na području HZ HB, *Narodni list HZ HB*, br. 10/93; Pravilnik o polaganju predmetnih i razrednih ispita u osnovnoj školi, *Narodni list HZ HB*, 10/93; Pravilnik o dokumentaciji i evidenciji u osnovnoj školi na prostoru HZ HB za vrijeme rata i neposredne ratne opasnosti, *Narodni list HZ HB*, br. 10/93; Pravilnik o polaganju stručnog ispita profesora, stručnih suradnika odgojitelja i suradnika u nastavi srednjih škola i domova učenika te učitelja i stručnih suradnika u osnovnoj školi, *Narodni list HZ HB* br. 10/93; Pravilnik o

školskom kalendaru⁹¹, kao i oni o upisu u škole⁹² i polaganju mature.⁹³ Kasnije su objavljene i Odluke o nastavnom planu i programu i odobrenim udžbenicima, što će biti posebno obrađeno u narednom dijelu.

Iako je 30. 3. 1994. godine, potpisivanjem Washingtonskog ugovora kreirana Federacija Bosne i Hercegovine, kao teritorijalna jedinica s većinskim bošnjačkim i hrvatskim stanovništvom u Bosni i Hercegovini, a koja se sastoji od federalnih jedinica – kantona, ona u ovom periodu nije zaživjela u pravom smislu. Vlada RBiH je samo transformirana u formu Federalne s ministrima i njihovim zamjenicima po nacionalnom ključu, ali se ništa značajno u oblasti obrazovanja nije desilo. Svaki dio novoformirane političke jedinice utemeljene na etnonacionalnom principu, nastavio je da radi po svojim zakonima i principima što se naročito vidi iz donošenja nastavnih programa i udžbenika.⁹⁴ Puno djelovanje Federacija BiH je doživjela tek nakon uspostave Dejtonskog mirovnog ugovora, odnosno okvirnog sporazuma za mir i implementacijom Ustava BiH koji je sastavni dio ovog ugovora.

Nove zakone pratili su i novi nastavni planovi i programi, te se nastojalo u upotrebu staviti i nove udžbenike. Tako je novi nastavni plan za osnovne škole u Republici Srpskoj utvrđen i stavljen u primjenu Pravilnikom

obrasima za prijavljivanje i polaganje stručnog ispita profesora, stručnih suradnika u nastavi srednjih škola i domova učenika, te učitelja, stručnih suradnika u osnovnoj školi, *Narodni list HR HB*, br. 12/94; Pravilnik o polaganju stručnog ispita profesora, stručnih suradnika odgojitelja i suradnika u nastavi srednjih škola i domova učenika te učitelja i stručnih suradnika u osnovnoj školi, *Narodni list HR HB*, 12/94; Pravilnik o dokumentaciji i evidenciji u osnovnoj školi na prostoru HZ HB za vrijeme rata i neposredne ratne opasnosti, *Narodni list HR HB*, br.17/94; Uredba sa zakonskom snagom o srednjem školstvu, *Narodni list HR HB*, br. 21/94.

⁹¹ Pravilnik o početku i završetku nastave i trajanju odmora učenika osnovnih i srednjih škola 1994/95. *Narodni list HR HB*, br. 25/94 . Pravilnik o početku i završetku nastave i trajanju odmora učenika osnovnih i srednjih škola 1994/95, *Narodni list HR HB*, 37/94.

⁹² Pravilnik o upisu djece u osnovnu školu, *Narodni list HR HB*, br. 24/94.

⁹³ Pravilnik o polaganju mature i završnog ispita, *Narodni list HR HB*, br. 5/95.

⁹⁴ S. Spaulding, *An Assessment of Educational Renewal and Reform in Bosnia-Herzegovina*, 8.

usvojenim 24. 6. 1993. za upotrebu u školskoj 1993/94. godini.⁹⁵ Program je preuzet iz Srbije te je samo ijekaviziran.⁹⁶ Nastavni plan za gimnazije u Republici Srpskoj, donesen je također u junu 1993. godine i njegova primjena započela je u školskoj 1993/94. godini.⁹⁷ I ovdje se radi o doslovno preuzetom nastavnom programu iz Srbije, što je potvrđeno uvidom u nastavni program za gimnazije Republike Srbije.⁹⁸ Prijeratni udžbenici, korišteni u školskoj 1992/93. godini,⁹⁹ izašli su iz upotrebe, a preuzimanjem programa napravljen je prostor za uvoz i korištenje udžbenika koji su kreirani prema njima. Te korake pratila je praksa uvoza i korištenja udžbenika iz Srbije.¹⁰⁰ Udžbenici nisu bili besplatni, već su se prodavali u knjižarama i pored ratnog stanja, loše finansijske situacije. Navedeni udžbenici su bili nova izdanja iz 1992. i 1993. godine koja su nastala u skladu s novim programima u Srbiji, te su u slučaju nacionalnih predmeta doživjeli značajne promjene i revizije sadržaja. Kao najbolji primjer koji to ilustrira su udžbenici Historije čiji je naglasak na historiji srpskog naroda gdje su dominantno isticane žrtve srpskog naroda kroz historiju. Najveća promjena koja se tada desila je izmijenjeno ideološko tumačenje Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji i proglašavanje pokreta Draže Mihajlovića

⁹⁵ *Nastavni plan i program za osnovnu školu*. Pale: Ministarstvo obrazovanja, nauke i kulture, 1993.

⁹⁶ Program obrazovanja i vaspitanja za I i V razred osnovne škole, *Službeni glasnik Socijalističke Republike Srbije – Prosvetni glasnik*, 4/1990; Program obrazovanja i vaspitanja za II, III, IV, VI, VII i VIII razred osnovne škole, *Službeni glasnik Republike Srbije – Prosvetni glasnik*, 2/1991.

⁹⁷ *Nastavni plan i program za gimnaziju*. Pale: Ministarstvo obrazovanja, nauke i kulture, 1993.

⁹⁸ Program obrazovanja i vaspitanja za I razred gimnazije, *Službeni glasnik Socijalističke Republike Srbije – Prosvetni glasnik*, 5/90; Program obrazovanja i vaspitanja za II, III i IV razred gimnazije, *Službeni glasnik Republike Srbije – Prosvetni glasnik*, 3/91.

⁹⁹ Rešenje o davanju saglasnosti na cene udžbenika i drugih nastavnih sredstava u školskoj 1992/93. školskoj godini, *Službeni glasnik RS*, br. 1/93; Rešenje o davanju saglasnosti na revalorizaciju cena udžbenika i drugih nastavnih sredstava u školskoj 1992/93. školskoj godini, *Službeni glasnik RS*, br. 3/93.

¹⁰⁰ Odobrenje o upotrebi udžbenika za osnovne i srednje škole u školskoj 1993/94. godini, *Službeni glasnik RS*, br. 11/93.

antifašističkim.¹⁰¹ Prema riječima Dubravke Stojanović, ti udžbenici su “bili natopljeni nacionalizmom, zasnovani na ideji o večnom konfliktu između jugoslovenskih naroda”.¹⁰² Ideja bratstva i jedinstva bila je zamijenjena mitom o suprotnosti i vječnom sukobu¹⁰³ čime se kreirala osnova za samoviktimizirajući pristup u predstavljanju vlastite historije. Bili su prvenstveno namijenjeni učenicima u Srbiji, ali su zahvaljujući obrazovnim vlastima korišteni na prostoru tzv. Republike Srpske Krajine¹⁰⁴ i Republike Srpske.

Na prostoru RBiH tokom školske 1992/93. i 1993/94. korišteni su neznatno izmijenjeni nastavni programi iz školske 1990/91. godine. Promjena je uslijedila u pripremama za školsku 1994/95. kada su kreirani i objavljeni novi nastavni planovi i programi. Oni su publikovani u više tomova za osnovne i srednje škole (gimnazije, umjetničke, učiteljske, srednje stručne, tehničke i srodne škole), predškolski odgoj, za učenike u inozemstvu, vjersko obrazovanje.¹⁰⁵ Iza ovog poduhvata stajalo je Ministarstvo obrazovanja, nauke i kulture RBiH koje je paralelno s tim publiciralo i nove udžbenike koji su štampani u Sloveniji i u kasnu jesen 1994. godine dopremljeni u Bosnu i Hercegovinu. Novi programi i udžbenici imaju veći fokus na Bosnu i Hercegovinu kao državu što se najbolje vidi iz uvodnog dijela programa:

¹⁰¹ Dubravka Stojanović, “Udžbenici istorije kao ogledalo vremena”, U: Ružica Rosandić, Vesna Pešić (ur.), *Ratništvo, patriotizam, patrijarhalnost: analiza udžbenika za osnovne škole* (Beograd: Centar za antiratnu akciju, 1994), 77-103.

¹⁰² Dubravka Stojanović, *Prošlost dolazi, Promene u tumačenjima prošlosti u srpskim udžbenicima istorije 1913-2021*, (Beograd: Biblioteka XX vek, 2023), 13.

¹⁰³ Dubravka Stojanović, “U ogledalu ‘drugih’” u: Vojin Dimitrijević, (ur.), *Novosti iz prošlosti, znanje neznanje, upotreba i zloupotreba istorije* (Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, 2010), 21.

¹⁰⁴ Domagoj Štefančić, “Osnovno i srednje školstvo na okupiranom području Republike Hrvatske 1991. – 1995.”, *Anali za povijest odgoja*, 14 (38) (2015), 69-105.

¹⁰⁵ Nastavni planovi i programi: školska 1994./95. godina: osnovna škola, Sarajevo: Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta RBiH, Pedagoški zavod, 1994; Nastavni planovi i programi, školska 1994./95: opća gimnazija, učiteljske škole, srednje umjetničke škole. Sarajevo: Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta RBiH, Pedagoški zavod, 1994.

“(...) mi ovim planovima i programima inauguriramo školovanje bez bilo kakvog ideološkog izma, izuzev insistiranja na Bosni. A insistirati na Bosni znači insistirati na moralu, obrazu, kulturi, tradiciji i iznad svega odgovornosti. Bosna je vijekovima opstojala upravo i stoga što je u njoj bilo odgovornih ljudi i odgovornih religijskih tradicija i svjetonazora.”¹⁰⁶

Kroz programske sadržaje, dat je naglasak na bošnjačku naciju, što se posebno vidi na primjeru nastave historije, najviše kroz uvođenje tema o genocidima nad Bošnjacima, počev od osmanskog perioda do modernog doba.¹⁰⁷ Viktimizacijski diskurs po uzoru na druge potvrđuje i to da nova škola odgaja novog podanika te da se uvodi jasna distinkcija na “nas” i “njih”, što je osnova potcrtavanja nacionalnih razlika i podjela koje se žele potencirati kroz politike obrazovanja.

Nastavni program korišten na prostoru Hrvatske zajednice Herceg-Bosne, preuzet iz Republike Hrvatske prema Uredbi o osnovnom školstvu na području HZ HB za vrijeme neposredne ratne opasnosti ili ratnog stanja, imao je privremeni karakter.¹⁰⁸ Novi NPP donesen je 1994. godine i Pravilnikom o nastavnom planu i programu za osnovne škole u 1994/95. godini stavljen je u upotrebu. Odluku o njegovoj upotrebi upućenu školama na prostoru Hrvatske republike Herceg-Bosne potpisao je Ministar prosvjete, znanosti, kulture i športa, Jozo Marić.¹⁰⁹ I ovdje se radi o nastavnom programu preuzetom iz Republike Hrvatske. Kao i u slučaju Republike Srpske, i na prostoru Hrvatske republike Herceg-Bosne uvoze se i koriste udžbenici iz Republike Hrvatske, čime se kroz odgojno-obrazovne procese legitimira koncept jedinstvenih nacionalnih društava – srpskog i hrvatskog – bez obzira na postojeća državna razgraničenja koja se u slučaju Bosne i Hercegovine negiraju. U oba slučaja radilo se o udžbenicima u kojima su interpretacije nacionalne

¹⁰⁶ Ibid.

¹⁰⁷ Ibid. Nastavni plan i program za historiju.

¹⁰⁸ Uredba o predškolskom odgoju i obrazovanju na području HZ HB za vrijeme neposredne ratne opasnosti i ratnog stanja, *Narodni list HZ HB*, br. 15/93

¹⁰⁹ Nastavni plan i program za osnovne škole 1994/95.g., HR HB. (iz privatne arhive)

historije doživjele značajne izmjene. Glavne promjene su se odnosile na čišćenje sadržaja od ranijih marksističkih interpretacija¹¹⁰, smanjivanje količine sadržaja koji su se ticali historije ostalih južnoslovenskih naroda, prebacivanje fokusa na historiju vlastite države i naroda¹¹¹, promjene slike drugih naroda koje su sada često stereotipne i negativne.¹¹² Navedeni udžbenici su izvorno bili namijenjeni za nastavu historije u Republici Hrvatskoj, ali uvozom i korištenjem u Bosni i Hercegovini istovremeno se postizao dvostruki cilj: stvaranje svijesti kod učenika da Bosna i Hercegovina pripada hrvatskom historijskom i nacionalnom prostoru, te da u njoj primarno živi hrvatski narod.¹¹³

Navedeni programi i udžbenici sadržavali su izvjesne razlike u odnosu na udžbenike iz ranijeg perioda. U razgovoru s nastavnicima otvoreno je pitanje novih nastavnih programa, udžbenika i uvođenja novih narativa. Prema odgovorima, vidi se da se proces nacionalizacije nastavnog procesa, koliko god su obrazovne vlasti to željele, nije događao preko noći, već su se nastavnice i nastavnici držali svoje ustaljene prakse.

Marija Naletilić tako navodi:

“Nastavu sam izvodila po prijeratnom nastavnom programu jer od zvaničnih institucija nismo dobijali neke druge instrukcije (NPP; uputstva izvođenju nastave i sl). Koristila sam vlastiti udžbenik koji sam koristila i prije rata i iz njega sam diktirala učenicima a oni bi zapisivali najvažnije

¹¹⁰ Snježana Koren, Branislava Baranović, “What Kind of History Education Do We Have After Eighteen Years of Democracy in Croatia? Transition, Intervention and History Education Politics (1990-2008)”, u: Augusta Dimou (ur.), “*Transition and the Politics of History Education in Southeastern Europe*, Gottingen: V&E Unipress, 2009, 91-140.

¹¹¹ Snježana Koren, “Yugoslavia: a Look in the Broken Mirror. Who is the ‘Other’?”. In: Christina Koulouri (ed.), *Clio in the Balkans: The Politics of History Education* (Thessaloniki: Center for Democracy and Reconciliation in Southeast Europe, 2002), 193-202.

¹¹² Damir Agičić, “Slika naroda jugoistočne Europe u hrvatskim udžbenicima povijesti za osnovnu školu”, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, br. 31 (1998): 205.

¹¹³ Snježana Koren, “Slike nacionalne povijesti u hrvatskim udžbenicima uoči i nakon raspada Jugoslavije”, *Historijski zbornik*, LX (2007), 258; Damir Agičić, “Bosna je...naša! Mitovi i stereotipi o državnosti, nacionalnom i vjerskom identitetu te pripadnosti Bosne u novijim udžbenicima povijesti”: u: Husnija Kamberović (ur.), *Historijski mitovi na Balkanu: zbornik radova* (Sarajevo: Institut za istoriju, 2003), 139-160.

dijelove. Uprkos promjenama u nastavnom programu ja sam radila onako kako sam navikla i prije rata. Iako su neki sadržaji bili reducirani ili izbačeni iz programa, npr. ofanzive u drugom svjetskom ratu ja sam ih i dalje tumačila jer su bile neophodne za razumjevanje konteksta. Udžbenike nismo imali tokom rata, tek su se pojavili nakon rata i sjećam se kada su nekad kasnije dolazili službenici OSCE da precrtavaju sadržaje koji su smatrani uvrijedljivim.”¹¹⁴

Samojko Cvijanović, također, dijeli slično iskustvo:

“Nije bilo udžbenika ni drugih sredstava. Učenici nisu imali ni normalne sveske ni hemijske olovke. Svako se snalazio sa onim što ima. U nedostatku udžbenika smo im diktirali nastavne sadržaje. Veliki nedostatak je bio što nismo imali sredstava za rad i što nastavu nismo mogli izvoditi u kabinetima. Prve godine rata radili smo po nastavnom programu od prije rata, onako kako smo navikli, a kada je 1993. godine donesen novi nastavni plan i program, on se nije mnogo razlikovao jer je zadržao isti hronološki princip, i bili su usklađeni sa onima iz Srbije, i ja sam nastavio da radim kako sam inače i radio.”¹¹⁵

Snježana Melunović, također, govori o susretu s novim udžbenicima:

“U školi sam dobila nastavni program i nove udžbenike koje je izdalo Ministarstvo obrazovanja RBiH te sam po njima radila. Neki od sadržaja udžbenika bili su potpuno novi i imali su nove interpretacije. Tako je po prvi put se pojavila religijska interpretacija pojave čovjeka na zemlji. U udžbenicima za 7. i 8. razred pojavile su se lekcije o genocidima nad Bošnjacima u različitim vremenskim periodima, također i Cazinska buna što je bilo sasvim novo u nastavnom programu kao i naglasak na historiju Bošnjaka kao naroda u Bosni i Hercegovini. Kako se zbog dobitka stipendije i nastavka studija nisam dugo zadržala u školi, nisam imala prilike tumačiti navedene lekcije.”¹¹⁶

¹¹⁴ Intervju s Marijom Naletilić, vođen 20. 2. 2024.

¹¹⁵ Intervju sa Samojkom Cvijanovićem vođen 3. 3. 2024.

¹¹⁶ Intervju sa Snježanom Melunović, vođen 25. 2. 2024.

Prijeratne udžbenike koristile su i Milka i Mevlida:

“Nastava se odvijala po dotadašnjem planu i programu (prijeratnom), a korišteni su prijeratni udžbenici. Ja sam radila kao u miru, trudila sam se da sve bude normalno. Sve je bilo prilagođeno ratnim uslovima. Djeca nisu imala puno pribora i udžbenika i mi kao učitelji smo se trudili da to premostimo sa onim šta smo imali.”¹¹⁷

“Oskudijevali smo u priboru, sveskama, udžbenicima, ali uvijek je bilo nekih starih udžbenika ranijih generacija koje smo upotrebljavali. Sjećam se UNICEF plavih svesaka koje su djeca dobijala i udžbenika koje smo dobili krajem 1994. godine.”¹¹⁸

U pogledu podrške od strane obrazovnih vlasti i komunikacije s njima, iskustva su različita. Iz prethodno citirane izjave Marije Naletilić vidi se odsustvo koordinacije i praćenja implementacije nastavnog procesa.¹¹⁹ S druge strane Samojko Cvijanović navodi:

“Prosvjeta je bila organizovana na nivou opštine i komunikacija sa republičkim zavodom je bila na zadovoljavajućem nivou jer smo pravovremeno dobijali sve informacije, pravilnike, informisani smo o procedurama. To je sve zato što je Doboju prije rata bio važan regionalni centar u smislu obrazovanja i imao je svoj prosvjetno-pedagoški zavod te se njegov rad nastavio i u ratnom periodu.”¹²⁰

Ista tvrdnja potvrđena je iskustvom Dragane Petrović:

“Redovno smo dobijali upute od strane PPZ-a zahvaljujući dobroj organizaciji koja je postojala od prije rata. Korišteni su udžbenici iz Srbije. Kao nastavnici mi nismo bili toliko svjesni rata.”¹²¹

¹¹⁷ Intervju s Milkom Đaković vođen 18. 6. 2024.

¹¹⁸ Intervju s Mevlidom Čavčić, vođen 10. 3. 2024.

¹¹⁹ Vidi fusnotu 67.

¹²⁰ Intervju sa Samojkom Cvijanovićem vođen 3. 3. 2024.

¹²¹ Intervju s Draganom Petrović vođen 28. 7. 2024.

Ovdje vidimo da je za uspješnu koordinaciju aktivnosti bila presudna već postojeća mreža obrazovnih institucija. Sličan slučaj bio je i u Zenici:

“Instrukcije koje smo dobijali od strane nadležnih pedagoški i ministarstva su bile stalne, čak je i prosvjetna inspekcija bila česta u obilascima, bez obzira na ratno stanje.”¹²²

Kraj rata

Parafiranjem Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini 21. 11. 1995. godine u Daytonu i njegovim potpisivanjem u Parizu 14. 12. 1995. godine, završeni su ratni sukobi u Bosni i Hercegovini. Dugo čekani mir stigao je na polovini školske godine, ali se uvjeti rada zbog destrukcije infrastrukture nisu mnogo izmijenili, kao ni administrativni okvir upravljanja školstvom utemeljen nasiljem, u ratu, u formi tri nacionalna sistema.

Rat je bio gotov a njegove posljedice na svim poljima, pa i na polju obrazovanja trebalo je tek sagledati. Novim, Dejtonskim mirovnim sporazumom predviđeni sistem trebalo je tek uspostaviti. U izvještaju UNICEF-a iz 1997. godine o položaju žena i djece je navedeno: “6. aprila 1992. godine počeo je rat u Bosni i Hercegovini. U kratkom vremenskom periodu obrazovni sistem pocijepan je u dronjke, a škole su ili uništene, ili zauzete od strane vojnih jedinica ili izbjeglica. Zemlja je postala skup etničkih džepova i frontova, prekidajući sve veze sa centralnim vlastima.”¹²³

Opis vrlo slikovito kreira sliku o stanju u zemlji, a naročito u obrazovanju, tokom i krajem rata. Odluke o ukidanje ratnog stanja proglašene su do kraja godine u Republici Bosni i Hercegovini¹²⁴ i u Republici Srpskoj.¹²⁵ Time su ratna dešavanja gotova, kao i prvo polugodište te posljednje ratne godine. Nekada centralizirani sistem obrazovanja u ratnim okolnostima

¹²² Intervju s Amrom Duranović vođen 27. 7. 2024.

¹²³ Bosnia and Herzegovina: Women and children: situation analysis 1997. UNICEF report.

¹²⁴ Odluka o ukidanju ratnog stanja u Republici Bosni i Hercegovini, *Službeni list RBiH*, br. 50 /95.

¹²⁵ Odluka o ukidanju ratnog stanja, *Službeni glasnik RS*, br. 27/95.

je postao decentraliziran u tri sistema s novim administrativno političkim okvirima i sa snažnim nacionalnim pečatima. Snažne emocije tokom ratnih dešavanja oblikovale su i pojačale narative o žrtvama i patnjama vlastitog i krivici drugih naroda za sve negativne događaje iz prošlosti koji su se aktuelizirali kroz sadržaje iz predmeta nacionalne grupe. U ratnim uslovima, obrazovni sistem se razdijelio i nacionalizirao u skladu s nacionalističkim ideologijama koje su zastupale političke elite koje su bile na pozicijama moći i donosile najvažnije odluke u oblasti obrazovanja.

Zaključak

Na osnovu prezentiranih rezultata istraživanja može se zaključiti da je školstvo u ratnim uslovima prošlo kroz ključne promjene. Podjelom nekada jedinstvenog i centraliziranog obrazovnog sistema na tri etnonacionalna, stvoreni su uvjeti za segregaciju i diskriminaciju manjinskih nacionalnih grupa, što će se pokazati u postdejtonskom periodu. Dostupna građa u vidu zakonskih akata, objavljivanih u službenim glasilima RBiH, RS-a i HZHB, daje pogled na obrazovanje iz perspektive njegovih kreatora. Osnivanjem paradržavnih formacija – Republike Srpske i Hrvatske zajednice Herceg-Bosne i uspostavom uprave unutar njih i na teritorijama koje su etnički očišćene, uspostavljeni su njihovi obrazovni sistemi koji su organizirani na etnonacionalnom principu. Osnovne karakteristike transformacije bile su izmjene zakona o obrazovanju tokom 1993. i 1994. godine. Promjene su se odnosile na izvođenje nastave na srpskom jeziku u RS, na hrvatskom jeziku u HZHB umjesto dotadašnjeg srpsko-hrvatskog koji je bio u službenoj upotrebi u Bosni i Hercegovini. Naročit naglasak u obrazovanju, dat je na nacionalnu grupu predmeta (jezik i književnost, Historija, Geografija te Vjeronauka), čiji se nastavni planovi i programi preuzimaju iz susjednih država i stavljaju u upotrebu zajedno s udžbenicima, a sa ciljem izgrađivanja nacionalnog identiteta i jačeg vezivanja za prostor susjednih država Srbije i Hrvatske. Na prostoru RBiH legislativa u oblasti obrazovanja (zakoni o obrazo-

vanju iz 1990), ostaje ista sve do potkraj 1993. godine kada se uz srpski i hrvatski kao službene jezike uvodi bosanski jezik, a novi nastavni programi i udžbenici koji se kreiraju 1994. godine daju veći naglasak na historiju, kulturu i tradiciju Bošnjaka. Time su suštinski kreirane osnove za etnonacionalne politike obrazovanja u Bosni i Hercegovini. Prezentirani zaključci su osnova za sagledavanje slike ratnog školstva iz perspektive obrazovnih vlasti i njihovih ciljeva da provođenjem politika obrazovanja sprovedu dezintegraciju i nacionalizaciju obrazovnih sistema u Bosni i Hercegovini.

S druge strane, iskustva nastavnog kadra kao ključnog za sprovođenje navedenih politika u obrazovni proces se djelimično razlikuju u odnosu na ono što vidimo u zakonskim propisima i pravilnicima. Na osnovu sprovedenih intervjua vidi se da je ratno školstvo za nastavni kadar prije svega bilo osnova za preživljavanje, te da se kroz njega nastojalo u ime dobrobiti djece, njihovog psihološkog zdravlja, osigurati socijalizaciju i prividnu normalizaciju ratne svakodnevnice. Na osnovu iskustava intervjuiranih nastavnica i nastavnika, moglo se vidjeti da su svoj posao obavljali odgovorno i profesionalno, te da svoj rad doživljavaju i kao patriotsku dužnost i vlastiti doprinos ratu. Uprkos promjenama koje su instruirane od strane obrazovnih vlasti, nastojali su raditi onako kako su najbolje znali, oslanjajući se na vlastito znanje i dotadašnje iskustvo kako bi amortizovali nagle rezove i promjene u nastavnim programima. Upravo je ovaj segment ključan u demonstraciji da se promjena nije desila naglo, već da su nastavnici nastavili raditi po svojoj ustaljenoj praksi koristeći se prijeratnim udžbenicima, koji su imali na raspolaganju, iako su neki drugi bili propisani. Svoj angažman su ocijenile bitnim za opstanak, kako vlastiti, tako i opstanak djece s kojom su radile, poštujući i ostvarujući prije svega njihovo pravo na školovanje. U uslovima kada učenici nemaju udžbenike, pribjegavaju diktiranju najvažnijih sadržaja kako bi svi imali jednak pristup gradivu, i same nabavljaju pribor, sveske i olovke onima kojima to nedostaje (najčešće djeci izbjeglicama). Iako za svoj rad ne dobijaju nikakvu finansijsku naknadu, spremne su riskirati život odlazeći u druge

dijelove grada, pa i druge gradove kako učenici ne bi gubili nastavu i kako bi podržavali njihovu želju za učenjem.

Iskustva nastavnica zabilježena u formi usmene historije vrijedan su dokument koji rasvjetljava i dopunjava stvarnu sliku obrazovanja. Lično iskustvo, ispričano u formi kratke priče na osnovu pitanja usmjerenih na temu, slici obrazovanja u ratu, daje humanu perspektivu s kojom se onaj koji temu istražuje i prezentira može poistovjetiti. Komparacijom iskustava nastavnica data je mogućnost sagledavanja kako je obrazovanje u ratu funkcioniralo u različitim dijelovima Bosne i Hercegovine, u većim i manjim mjestima. Ovo se naročito naglašava jer se većina do sad provedenih istraživanja uglavnom odnosila na Sarajevo i Mostar.

Od kraja rata u Bosni i Hercegovini prošlo je skoro trideset godina. Sjećanja na rat i ratnu svakodnevicu odličan su materijal za bilježenje i istraživanje u cilju kreiranja novih naučnih rezultata i sinteza, a rezultati dobijeni intervjuima mogu se dobro iskoristiti i u nastavi historije, nudeći izvrstan izvorni materijal čijom se kritičkom analizom može kreirati multiperspektivan pristup poučavanju teme.

BIBLIOGRAFIJA

Izvori

- Intervju sa Marijom Naletilić vođen 21. 2. 2024.
- Intervju sa Snježanom Melunović, vođen 25.2.2024.
- Intervju sa Samojskom Cvijanovićem vođen 3.3.2024.
- Intervju sa Mevlidom Čavčić, vođen 10.3. 2024.
- Intervju sa Milkom Đaković vođen 18. 6. 2024.
- Intervju sa Amrom Duranović, vođen 27. 7. 2024.
- Intervju sa Draganom Petrović vođen 28. 7. 2024.

Službena glasila i štampa

- *Službeni glasnik Srpskog naroda u Bosni i Hercegovini (SG SNBiH)*
- *Službeni glasnik Srpske Republike BiH (SG SR BiH)*
- *Službeni glasnik Republike Srpske (SG RS)*
- *Narodni list Hrvatske zajednice Herceg Bosne (Narodni list HZ HB)*
- *Narodni list Hrvatske republike Herceg Bosne (Narodni list HZ HB)*
- *Službeni list Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine (Službeni list SR BiH)*
- *Službeni list Republike Bosne i Hercegovine (Službeni list R BiH)*
- *Službeni glasnik Republike Srbije - Prosvetni glasnik*
- *Oslobođenje, Sarajevo*
- *Glas Srpske, Banja Luka*

Nastavni programi

- *Nastavni plan i program za osnovnu školu. Pale: Ministarstvo obrazovanja, nauke i kulture, 1993.*
- *Nastavni plan i program za gimnaziju. Pale: Ministarstvo obrazovanja, nauke i kulture, 1993.*
- *Nastavni planovi i programi: školska 1994./95. godina: osnovna škola, Sarajevo: Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta RBiH, Pedagoški zavod, 1994;*
- *Nastavni planovi i programi, školska 1994./95: opća gimnazija, učiteljske škole, srednje umjetničke škole. Sarajevo: Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta RBiH, Pedagoški zavod, 1994.*
- *Nastavni plan i program za osnovne škole 1994/95.g., Hrvatska republika Herceg Bosna, Mostar 1994.*

Literatura

Knjige

- Michael W. Apple, *The State and the Politics of Knowledge*, New York: Routledge Falmer, 2003.
- Edina Bećirević, *Na Drini genocid: istraživanje organiziranog zločina u istočnoj Bosni*, Sarajevo: Buybook, 2009.
- Kasim Begić, *Bosna i Hercegovina od Vanceove misije do Daytonskog sporazuma (1991 – 1996)*, Bosanska knjiga, Sarajevo, 1997.
- David M. Berman, *Heroji Treće gimnazije. Ratna škola u Sarajevu 1992-1995*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2004.
- David M. Berman, *The War Schools of Dobrinja: Reading, Writing, and Resistance During the Siege of Sarajevo*, Cado Gap Press, 2007.
- Xavier Bougarel, *Bosna, anatomija rata*. 2. izmijenjeno izd. ed. Sarajevo: University Press - Izdanja Magistrat, 2018.
- Smail Čekić, *Agresija na republiku Bosnu i Hercegovinu. Planiranje, priprema, izvođenje*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2004.
- Smail Čekić, Muhamed Šestanović, Merisa Karović, Zilha Košuta-Mastalić, *Zločini nad djecom Sarajeva u opsadi*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2010;
- Robert J. Donia J. *Kreiranje Republike srpske 1990 – 1992. Poreklo i opšti kontekst*, Ekspertski izvještaj ICTY; u: *Bosna i Hercegovina – jezgro velikosrpskog projekta*, u: Sonja Biserko (ur.), Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006.
- Robert J Donia, Sarajevo, biografija grada, Institut za istoriju, Sarajevo, 2006;
- Robert J. Donia, R.J., John V.A, Fine. *Bosna i Hercegovina: iznevjerena tradicija*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2011.

- Druga gimnazija, *Gimnazija, ljudi: 100 godina Druge gimnazije Sarajevo: [1905-2005]*. Sarajevo: Druga gimnazija Sarajevo. 2005.
- Muamer Džananović, Jasmin Medić, Hikmet Karčić. *Nastanak Republike Srpske: od regionalizacije do strateških ciljeva: (1991-1992)*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta; Institut za historiju Univerziteta, 2023, 86-87.
- Muamer Džananović, (2015). *Zločini nad djecom u Goraždu tokom opsade 1992 – 1995*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava. i dr.
- Muamer Džananović, Jasmin Medić, Hikmet Karčić, *Nastanak Republike Srpske: od regionalizacije do strateških ciljeva (1991-1992)*, Univerzitet u Sarajevu – Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo, 2023;
- Jasminko Halilović, *Djetinjstvo u ratu: Sarajevo 1992-1995*. Sarajevo: Udruženje “Urban.”, 2012.
- Suada Kapić, *Umijećeo opstanka: Izgradnja otpornosti u ekstremnim uslovima života u gradu na temelju iskustva u opsadi Sarajeva 1992-1996*. Sarajevo, 2016.
- Midhat Kapo, *Nacionalizam i obrazovanje: studija slučaja Bosna i Hercegovina*. Sarajevo: Fond otvoreno društvo Bosna i Hercegovina, 2012.
- Vahid Karavelić, Zijad Rujanac, *Sarajevo: opsada i odbrana = siege and defense: 1992.-1995.*, Udruženje za zaštitu tekovina borbe za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 2009;
- Merisa Karović-Babić, *Masovna ubistva civila u Sarajevu u vrijeme opsade 1992-1995*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2014.
- Amir Kliko, *Rat u srednjoj Bosni 1992-1994. godine*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2019;

- Jasmin Medić, *Genocid u Prijedoru*, Sarajevo: Grafis, 2013;
- Jasmin Medić, Muamer Džananović, Hikmet Karčić, Disolucija SFRJ i sticanje suverenog i nezavisnog statusa Republike Bosne i Hercegovine), u: Dženita Sarač Rujanac, Muamer Džananović, Aida Ličina Ramić, Hadžimusić, S., Aida Abadžić Hodžić, Jasmin Medić, Hikmet Karčić, Zilha Mastalić Košuta, Sead Selimović, Karčić, H., Zijad Šehić i Safet Bandžović, *Historija Bosne i Hercegovine. 6, Bosna i Hercegovina u XX stoljeću (1945-1995)*. Sarajevo: Institut za historiju Univerziteta, V-VII., 2023, 165-183.
- Zilha Mastalić-Košuta, Hrvatska politika prema Bosni i Hercegovini i djelovanje Hrvatske zajednice Herceg-Bosne (1991-1995), u: Dženita Sarač Rujanac, Muamer Džananović, Aida Ličina Ramić, Hadžimusić, S., Aida Abadžić Hodžić, Jasmin Medić, Hikmet Karčić, Zilha Mastalić Košuta, Sead Selimović, Karčić, H., Zijad Šehić i Safet Bandžović, *Historija Bosne i Hercegovine. 6, Bosna i Hercegovina u XX stoljeću (1945-1995)*. Sarajevo: Institut za historiju Univerziteta, V-VII., 2023,
- Nikola Potkonjak, Petar Šimleša (ur.), *Pedagoška enciklopedija 2*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1989.
- *Prva gimnazija, 120 godina prve gimnazije u Sarajevu: 1879-1999*. Sarajevo: Prva gimnazija u Sarajevu. Sarajevo 1999;
- *Prva gimnazija. 140 godina Prve gimnazije u Sarajevu: 1879-2019*. Sarajevo: Prva gimnazija, 2019;
- Sabrina Ramet, *Balkanski Babilon : raspad Jugoslavije od Titove smrti do Miloševićeva pada*, Zagreb: Alinea, 2005.
- Laura Silber, Little, Alan, *Smrt Jugoslavije*, Opatija: Otokar Keršovani, 1996.
- Spahić, Aida, Amila Ždralović, Arijana Aganović, Bojana Đokanović, Elmaja Bavčić, Emina Žuna, Fabio Giomi, and Ivana Dračo, *Zabilježene: Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku*. Vol. 4. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar; Fondacija CURE, 2014.

- Mira Stanišev, *60. Godina Medicinske škole Doboj: (1962-2022)*, Doboj: SPKD Prosvjeta, 2023.
- Robert Stradling, *Nastava europske povijesti 20. stoljeća*, Zagreb: Srednja Europa 2003.
- *Suočavanje sa jugoslavenskim kontroverzama: inicijativa naučnika*, (priredili: Charles Ingrao i Thomas A. Emmert), Sarajevo: Buybook, 2010.
- Dubravka Stojanović, *Prošlost dolazi, Promene u tumačenjima prošlosti u srpskim udžbenicima istorije 1913-2021*, Beograd: Biblioteka XX vek, 2023.
- Mesud Šadinlija *Teritorijalna odbrana Bosne i Hercegovine: 1986 – 1992*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2013.
- Mesud Šadinlija, *Između pravde i realpolitike: odnos mirovnih planova i vojnih operacija u Bosni i Hercegovini: 1992-1995*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta, 2018.
- Zijad Šehić, *Eksperiment u svjetskoj laboratoriji Bosna: Međunarodna diplomatija u vrijeme disolucije SFRJ i agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu (do Vašingtonskog Sporazuma 1994.)*. Sarajevo: Dobra knjiga, 2013.

Članci

- Damir Agičić, D., “Bosna je...naša! Mitovi i stereotipi o državnosti, nacionalnom i vjerskom identitetu te pripadnosti Bosne u novijim udžbenicima povijesti”. u: *Historijski mitovi na Balkanu: zbornik radova*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2003, 139-160.
- Damir Agičić, “Slika naroda jugoistočne Europe u hrvatskim udžbenicima povijesti za osnovnu školu”, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, br. 31 (1998), 205-215.
- Srebren Dizdar, Nova organizacija ministarstva u vezi sa sistemom obrazovanja, *Bosanskohercegovački prosvjetni glasnik*, br. 1, Sarajevo 1994, 6-7;

- Muamer Džananović, “Institutional Denial of Genocide against Bosniaks and Discrimination against Returnees in Republika Srpska”, *Bosnian Studies*, Vol. VII, No. 1 2023, 62-82.
- Melisa Forić Plasto, Bojana Dujković Blagojević, “Peace in history education of Bosnia and Herzegovina”, in: Larisa Kasumagić Kafedžić, Sarah Clarke Habibi (eds.), *Peace Pedagogies in Bosnia and Herzegovina*. Springer, Cham. 2023, 163-185. https://doi.org/10.1007/978-3-031-26246-3_8,
- Jasmin Hodžić, “Hrvatski i bosanski jezik (1992-1995) u svjetlu teorije jezičkog imperijalizma: jezička politika i školstvo”, *Slavia Centralis*, Vol 14, No 1. Department of Slavic Languages and Literatures, Faculty of Arts, University of Maribor, 2021..
- Abdulah Jabučar, “Učenici u ratu i izbjeglištvu”. *Naša škola*, 44(2):, 1997, 93-100;
- Abdulah Jabučar, “Školski sistem u Bosni i Hercegovini: osvrt na stanje prije rata, u toku rata i sada”. *Naša škola*, 46(6), 1998, 21-24;
- Abdulah Jabučar, Organizacija škola u ratu, Bosanskohercegovački prosvjetni glasnik, br. 1, Sarajevo 1994, 4-5;
- Hajrija-Šahza Jahić, “Ratne škole u Sarajevu”, *Naša škola*, 44 (2), 1997, 101-107;
- Merisa Karović-Babić, “Zločini na Tuzlanskoj kapiji: Historijske činjenice, reakcije i negiranje odgovornosti”, *Historijski pogledi*, 9, 2023, 343-368.
- Snježana Koren, Branislava Baranović, “What Kind of History Education Do We Have After Eighteen Years of Democracy in Croatia? Transition, Intervention and History Education Politics (1990-2008)”, u: Augusta Dimou (ur.), “*Transition*” and the Politics of History Education in Southeastern Europe, Gottingen: V&E Unipress, 2009, 91-140.
- Snježana Koren, “Yugoslavia: a Look in the Broken Mirror. Who is the ‘Other’?”. In: Christina Kouluri (ed.), *Clio in the Balkans: The Politics*

- of History Education*, Thessaloniki: Center for Democracy and Reconciliation in Southeast Europe, 2002, 193-202.
- Snježana Koren, Slike nacionalne povijesti u hrvatskim udžbenicima uoči i nakon raspada Jugoslavije // *Historijski zbornik*, LX (2007), 247-294.
 - Zilha Mastalić-Košuta, “Osnivanje i djelovanje Hrvatske zajednice Herceg-Bosna (1991–1995)”, Sarajevo: *Godišnjak BZK Preporod*, 2019, 147-172;
 - Jasmin Medić, “Pripreme, tok i razmjere napada na Kozarac 1992. godine”, *Prilozi*, 45, Sarajevo: Institut za historiju, 2016, 297-313.
 - Jasmin Medić, “Zločini nad djecom i maloljetnicima u Prijedoru od 1992. do 1994”, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, Zagreb 2019, 445-464.
 - Jasmin Medić, Muamer Džananović, Hikmet Karčić, “Bosna i Hercegovina od 1990. do 1995. godine : Ratni zločini i genocid u Republici Bosni i Hercegovini”, u: *Historija Bosne i Hercegovine / urednici Dženita Sarač Rujanac; Jasmin Medić*. Tom VI, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo 2023, 218-248.
 - Đorđe Njemčević, “Promjene u nastavi istorije u Republici Srpskoj (1992-2010)”, u: Rajko Kuzmanović, (ur.), *Nastava istorije u Republici Srpskoj: stanje i perspektive*, Naučni skupovi, Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, 2019,
 - Ajnija Omanić, “Sudjelovanje žena u ratu u Bosni i Hercegovini u razdoblju 1992.-1995.” *Acta medico-historica Adriatica*, vol. 8, br. 1, 2010, str. 135-144;
 - Adila Pašalić-Kreso, “The war and post-war impact on the Educational system of Bosnia and Herzegovina”, u: Suzanne Majhanovich, Christine Fox, Adila Pašalić Kreso (eds.), *Living together: education and intercultural dialogue*. New York: Springer, 2009, 67-88;
 - Zilka Spahić-Šiljak, “The images of women in Bosnia and Herzegovina and neighbouring countries 1992-1995”, in: Faegheh Shirazi (ed.),

- Muslim Women in war and crises*, Austin: University of Texas Press, 2010, 213-226.
- Dubravka Stojanović, "Udžbenici istorije kao ogledalo vremena", U: Ružica Rosandić, Vesna Pešić (ur.), *Ratništvo, patriotizam, patrijarhalnost: analiza udžbenika za osnovne škole*. Beograd: Centar za anti-ratnu akciju, 1994, 77-103.
 - Dubravka Stojanović, "U ogledalu 'drugih'" u: Vojin Dimitrijević, (ur.), *Novosti iz prošlosti, znanje neznanje, upotreba i zloupotreba istorije*, Beograd; Beogradski centar za ljudska prava, 2010,
 - Mesud Šadinlija, "Prsten za glavu aždaje: Sarajevo u strateškim ciljevima Republike Srpske 1992 – 1995", u: *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu*, knjiga 3, 2014, 355-382.
 - Zijad Šehić.. "Pax Americana. Republika Bosna i Hercegovina i Međunarodna Diplomacija Od Vašingtonskog Do Dejtonskog Mirovnog Sporazuma: (18. II 1994 - 21. XI 1995)." U: *Daytonski mirovni sporazum i budućnost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2015, 15-39.
 - Domagoj Štefančić, "Osnovno i srednje školstvo na okupiranom području Republike Hrvatske 1991. – 1995." // *Anali za povijest odgoja*, 14 (38) (2015), 14, 69-105.
 - Smail Vesnić, "Ratni nastavni centar Dobrinja", *Bosanskohercegovački prosvjetni glasnik*, br. 1, Sarajevo 1994, 17-20.

Izvještaji

- *Bosna i Hercegovina, Žene i djeca, analiza stanja*, Unicef 1997;
- *The Education System in BiH*, Report, OSCE Mission, february 1998;
- *The Educational system in BiH*, OSCE report 1998; *Izvještaj o humanom razvoju Bosne i Hercegovine*, UNDP BiH, 1998;
- *Izvještaj o humanom razvoju Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: UNDP BiH, 1998.

- Seth Spaulding, *An Assessment of Educational Renewal and Reform in Bosnia and Herzegovina*, Report, United States Intelligence Service, Sarajevo 1998.
- *Žene i djeca u Bosni i Hercegovini*, analiza stanja, Unicef 1994;

Conclusion

A Contribution to the research of the war school in Bosnia and Herzegovina 1992-1995.

On the basis of the presented research results, it can be concluded that education in wartime conditions went through some key changes. The division of the once unified and centralized educational system into three ethno-national ones created the conditions for segregation and discrimination of minority national groups, which will be demonstrated in the post-Dayton period. Available material in the form of legal acts, published in the official gazettes of Republic of BiH, Republic of Srpska and Croatian Community Herceg-Bosna, provides an insight of education from the perspective of its creators. With the establishment of parastatal formations of the Republika Srpska and the Croatian Community of Herceg-Bosna and their administration on the territories that were ethnically cleansed, the educational systems were established and organized on the ethno-national principle. The basic characteristics of the transformation were changes to the law on education in 1993 and 1994. The changes related to teaching in the Serbian language in the Republic of Srpska and in the Croatian language in the Croatian Community Herceg-Bosna instead of the previous Serbo-Croatian, which was in official use in Bosnia and Herzegovina. Special emphasis in education was put on the national group of subjects (language and literature, history, geography and religious education), whose curricula and programs were taken over from neighboring countries and put into use together with textbooks, with the aim of building a national identity and a stronger attachment to Serbia and Croatia. On the territory of the Republic of Bosnia and Herzegovina, the legislation in the field of education (laws on education from 1990) remained in force until the end of 1993, when the Bosnian language was introduced in addition to Serbian and Croatian as official languages, and new curricula and textbooks created in 1994 with greater emphasis on the history, culture and tradition of Bosniaks. In this way, the foundations

for ethno-national education policies in Bosnia and Herzegovina were essentially created. The presented conclusions are the basis for looking at the picture of wartime education from the perspective of the educational authorities and their goals to carry out disintegration and nationalization of the education systems in Bosnia and Herzegovina through the implementation of education policies.

On the other hand, the experiences of the teaching staff as key to the implementation of the mentioned policies in the educational process are partially different in relation to what we see in the legal regulations. On the basis of the conducted interviews, it can be seen that the wartime education for the teaching staff was above all a basis for survival, and that through it, for the sake of children's well-being and their psychological health, they strove to ensure socialization and the apparent normalization of wartime everyday life. Based on the experiences of the interviewed teachers, it could be seen that they performed their work responsibly and professionally, and that they perceive their work as a patriotic duty and their own contribution to the resistance. Despite the changes instructed by the educational authorities, they tried to work to the best of their ability, relying on their own knowledge and previous experience to amortize the sudden cuts and changes in the teaching programs. It is this segment that is crucial in demonstrating that the change was not sudden, but that the teachers continued to work according to their established practice, using the pre-war textbooks they had at their disposal, although some other were prescribed. They assessed their engagement as essential for their own survival, as well as the survival of the children they worked with, respecting and fulfilling their right to education above all. In conditions where students did not have textbooks, teachers resorted to dictating the most important contents so that everyone had equal access to the material and they themselves purchased accessories, notebooks and pencils for the students who did not have them (most often refugee children). Although they did not receive any financial compensation for their work, they were ready to risk

their lives by going to other parts of the city, even other cities, so that the students would not miss classes and to support their desire to learn.

The experiences of female teachers recorded in the form of oral history are a valuable document that illuminates and complements the real picture of education. Personal experience, told in the form of a short story based on questions focused on the topic, gives the image of education in war a humane perspective with which the one who researches and presents the topic can identify. By comparing the experiences of female teachers, it was possible to see how education functioned during the war in different parts of Bosnia and Herzegovina, in larger and smaller towns. This is especially emphasized because most of the research conducted so far mainly related to Sarajevo and Mostar.

Almost thirty years have passed since the end of the war in Bosnia and Herzegovina. Memories of the war and wartime everyday life are excellent material for recording and researching in order to create new scientific results and syntheses, and the results obtained from interviews can also be used well in history classes, offering excellent source material, the critical analysis of which can create a multi-perspective approach to teaching this topic.

